

Eszmélet

Társadalomkritikai és kulturális folyóirat. Megjelenik évente négyszer.

115. szám (2017. ősz)

Melléklet

Szigeti Péter

Kapitalizmusfogalmak és a
tőkés termelési mód elmélete

© Szigeti Péter
© Eszmélet Alapítvány

A melléklet megjelentetését a Lukács György Alapítvány támogatta.

Borítókép: George Grosz: Lower Manhattan (1934)
Fine Arts Museums of San Francisco

Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete

A probléma exponálása (4.) Max Weber fogalom- és elméletalkotási stratégiája (6.) – Marcel van Linden elgondolásáról (8.) – Fernand Braudel történeti, árugazdasághoz közelítő kapitalizmus-fogalma (12.) – Marx elméletalkotása: a tőkés termelési mód; fogalomalkotás és történetiség; az alap-következmény viszony társadalomontológiai perspektívában: önfenntartó vagy önromboló-rendszertranszcendáló alap (15.) – A marxi elmélet megszüntetve-megőrzött érvényessége a globális kapitalizmusban: „Az eurocentrikus, indusztriális szocializmus vége” (G. Therborn); az osztályfogalom kritériumai, változatai („laza”, „kemény” és jövedelmi osztályozó) és konstans elemei a változásokban; E. Olin Wright megoldása. Igazolódott marxi fejlődési törvények: 1. a tőke koncentrációja és centralizációja, 2. a termelés és elosztás globalizálódása, 3. a globális kapitalizmus szuperstruktúrája, 4. pluralizmus és uralkodó ideológia. Kérdőjelek az átlagprofitráta tőkeallokációt szabályozó funkciójánál (27.) Új korszak... És mégis: négyszáz éve a tőke–bérmunka alapviszonyra épülő társadalmakban élünk – ez a modernitás egyik alapja (36.) – (I.) Az igaz, a hamis és a megválaszolhatatlanul nyitott kérdések az értékkritikában (R. Kurz és A. Jappe: Wertkritik) (37.) (II.) Kapitalizmus volt-e még a jóléti állam, a nemzetállami keretekben szabályozott kapitalizmus? (45.) – A marxi elméletalkotás mérlege (48.) – Felhasznált irodalom (50.).

Marx Károly főműve első könyvének 150 éve jelent meg az első kiadása. Az évforduló miatt is célszerű számba vennünk *elméletalkotásának sajátosságait és elmélete érvényességének néhány kérdését*, anélkül, hogy elsődlegesen a kapitalizmus hosszú történetének tárgyi problémájával foglalkoznánk. Az *Eszmélet* több mint negyedszázados történetében a szerkesztőség nagyon sok olyan értékes tanulmányt közölt, amelyek a címben feltüntetett viszony elméleti tisztázásához konkrét hozzájárulást jelentenek. Inkább a bőség zavarával van dolgunk, semmint a magyarázatok hiányával, noha csak töredékét tudjuk közölni a világban rendületlenül burjánzó kapitalizmuskutató irodalomnak és irányzatoknak. A 113. számban is két fontos tanulmányrészletet közöltünk J. Kocka és Marcel van der Linden tollából, vagy előtte, a 112. számban három tanulmány (K. H. Roth és M. van der Linden, B. Silver és S. S. Karatasli, illetve G. Arrighi, T. K. Hopkins és I. Wallerstein írásaira utalok) foglalkozott a kapitalizmus természetét elméletileg feltáró munkákkal. Jim Mc Guigan pedig nagy ívű elemzést adott a kapitalizmus vezérlő elveinek történelmi változatosságáról (99. sz., 158–186). Ezért is érdemes rávilágítanunk a kérdés alapmeghatározottságára. Tisztázó szándékkal, hiszen magunk is két monográfiát (1991; 2005) áldoztunk „életünk legvégzetesebb hatalma, a kapitalizmus” (Max Weber) leírásának, értelmezésének, magyarázatának és kritikai értékelésének.

Ismeretelméleti oldalról látni kell, hogy *a fogalom-meghatározás műfaja nem azonos az elméletalkotásával*. A fogalmak feltárják azt – miként ezt Marcel van der Linden helyesen idézi Hegeltől –, ami „a valóban megmaradó és szubsztanciális a megjelenés és a múlt megnyilvánulás változatossága és esetlegessége mellett”. Majd ekként folytatva ír a fogalomalkotás és az elmélet viszonyáról: „A fogalmak mint ilyenek nem magyarázhatják meg a valóságot, de lehetnek egy ilyen magyarázat építőkövei. *Egy tudományos fogalom akkor a leghasznosabb, ha* (i) hozzájárul olyan elméletek felépítéséhez, amelyek meg tudják magyarázni a valóság valamely jelentős részét, (ii) van olyan jelentése, amely teljesen világos a kutatás minden résztvevője számára és (iii) jelentése nem észrevétlenül (explicit említés nélkül) változik az idők során. [...] A »kapitalizmus« fogalma »azonosít valami fontosat« (Gareth Austin); lehetővé teszi számunkra, hogy felfogjuk a világtársadalom számos különböző aspektusának és folyamatának egymással való kapcsolatait.” (van der Linden, 2017, 56)

Két, éppen az elméletalkotás szempontjából vett, szükséges kiegészítést hozzátéve, ezzel egyet is érthetünk: a „fogalom=építőkö az elméletalkotásban” gondolat, ki kell, hogy egészüljön, mert az emberi gondolkodás és így a teoretikus is, nemcsak fogalomalkotás, hanem logikai ítéletekből és következtetésekből álló művelet. Éppúgy építőkö, mint a fogalomalkotás. Éppen az adekvát következtetések hiánya miatt nem elégséges a kapitalizmusfogalom megalkotása, tehát szükséges, de nem elégséges – mondhatjuk, hozzátéve, hogy immáron nem a logikus gondolkodás, hanem a szóbanforgó tárgy elemzése szempontjából. Az *elméletképzés funkciói komplexebbek a fogalomalkotásénál*, továbbá – mint erre ki fogunk még térni – *módszertani implikációi* is vannak.

A fogalmakat, így a kapitalizmusfogalmat is azért szokták definiálni, hogy a térben és időben megjelenő kapitalizmusok megközelítő meghatározását adják, egyértelművé tegyék a „magnak” a héjtól, a látszatoktól való elválasztását. De éppígy adhatunk önmagában a felszínről, a látszat működéséről is fogalom-meghatározást, ahogy például Marx is adott fő művében, amikor a tőke fenomenológiai, felszíni meghatározásaként azt „pénzt fialó pénz”-ként,¹ illetőleg „értéket szülő érték”-ként határozta meg. Ezt azonban nem tekintette a tőke jelensége elméleti magyarázatának. A fogalom-meghatározás leggyakrabban a „genus proximum – differentia specifica” logikai útján jár (itt a pénz nemére vonatkoztatott a specifikum, a többletpénz). Az irodalom különösen gazdag tárházát adja a kapitalizmus fogalom-meghatározásainak: Marx előttieknek, nem marxista kapitalizmus-kutatókénak és marxistákénak – mint ezt J. Kocka írása megmutatja, aki a történelmi társadalomtudományok kiváló művelőjeként mind fogalomtörténeti, mind pedig a kapitalizmus történetével foglalkozó munkáival vívott ki elismerést. A fogalom-meghatározás bármennyire szükséges is, mindig egyoldalú és korlátozott. Ezért is lehet egy tárgyra több, sok definíció, meghatározás. A megismerés folyamatában a fogalomnak meg kell kezdenie munkáját, azonban nem végződhet ezzel: nem elég jelzővel specifikálni a fogalmat – mondjuk, szervezett kapitalizmus vagy éppen a mai, globális kapitalizmus, amely implicite azt is tartalmazza, hogy nem mindegyik időben és térben létező ilyen. Tehát a jelző specifikáló elhatárolásával azonosítja a *nemfogalom* egy állapotát. Szükséges, de nem minden szempontból elégséges módon. J. Kocka pontosan írja: „A németben a fogalom (ti. a kapitalizmus) használatának úttörői egyáltalán nem Karl Marx vagy Friedrich Engels voltak, mint némelyek gondolnák. Az 1850-es

és 1860-as években ők ketten jó sokat írtak a »kapitalista termelési mód«-ról és a »tőkés felhalmozás«-ról, de a »kapitalizmus« főnevet csak később és inkább érintőlegesen használták Werner Sombart 1902-ben publikálta *Der moderne Kapitalismus* c. művének első kiadását. Innentől gazdag irodalom alakult ki a »kapitalizmus«-ról. Max Weber is figyelemre méltó mértékben járult hozzá a fogalom elterjedéséhez.” (Kocka, 2017, 37–38)

Max Weber fogalom- és elméletalkotási stratégiája

Eltérően Marxtól, a „polgárság Marxának”, Max Webernek *megértő szociológiája* csak megérteni és nem megváltoztatni kívánta a kapitalizmust. Ezért nem tekintette a törvénykutatást sem pozitivistá, sem történeti-dialektikus értelmében az általa művelt tudomány megismerési céljának, illetve kutatási tárgyának. Weber egyenesen a tudományos tudást minősítette alkalmatlannak a végső értékrendek és értékek közötti választás meghatározására. Ez ugyanis szerinte *olyan világnézeti döntés, az emberi létnek és világnak értelmet adó értékaxiómák melletti vagy elleni állásfoglalás, amely hitkérdés, az érző és akaró ember irracionális, tudományos tudással uralhatatlan aktusa* (Weber, 1970, 126–156).

Webernél az értékmentességre való következetes törekvés nem zárta ki, hogy az emberiség nagy korszakainak tanulmányozásából – hatalmas gazdaságtörténeti, vallás- és kultúrtörténeti, illetve jogszociológiai ismereteire támaszkodva – ne vonjon le átfogó történetfilozófiai érvényű következtetést. Kérdésfeltevése ugyanis az volt, hogy a modern európai társadalom miben különbözik az előzőktől és a más földrészeken lévőktől. Konklúziója szerint, a modern élet legvégzetesebb hatalmát, a kapitalizmust, a nyugati racionalizmus termékének kell tekinteni, amely az egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődést hordozza. Ez a nézőpont elsősorban a megértő szociológia összehasonlító módszerére támaszkodik, ahol a nyugati racionalizáció Weber felfogásában a formális racionalitás térhódítását jelenti a karizmatikus, a tradicionális (és „feudális”) formákkal szemben, azzal a legális uralommal, amit az osztályharc háttérbe szorulásaként fogott fel. Az „Entzauberung der Welt”, a világ varázslat alóli felszabadítása – a racionalizáció folyamata – azonban egyaránt pozitív és negatív fejlemény nála, mert az isteni-mágikus idők bizonyosságainak elvesztése nemcsak megtisztítja az utat a polgári modernizáció folyamata

előtt, hanem felidézi a prekapitalista, biztos eligazítást nyújtó, statikus értékrend iránti igényt, vágyat.²

Weber szerint, kapitalizmusról ott van szó, ahol a szükségleteket vállalkozások útján elégítik ki, s ahol a vállalkozó döntései a piaci esélyekhez igazodnak. Azaz racionális kalkuláció dönt arról, hogy célját, a nyereséget, a rentábilis üzemet – amit a modern könyvvitel segítségével (XVI. század), mérlegkészítéssel ellenőriznek – milyen eszközökkel, befektetéssel érhetik el. Weber az uzsorát, pénzfelhalmozást, kereskedői becsapást, hadisarcot, tehát a nem rendszeres és kiszámítható haszonszerzési aktusokat irracionálisnak tekintette, amivel szemben a nyereségszerzés kapitalista – azaz racionális tőkeelszámoláson alapuló – módozatait vette alapul. Csak ha kapitalista módon megy végbe a szükségletek kielégítésének zöme, akkor beszélhetünk kapitalizmusról, s ez csak a Nyugat sajátja, s ott is csak a XIX. század második felében vált általánossá. Ily módon leírásaiban a kapitalizmus mint történeti individuum jelenik meg. A bemutatott fogalmi jegyeken túl Weber *Gazdaságtörténetében*, hat plusz egy előfeltételét taxálta a modern kapitalizmus létezésének, amelyek ahhoz szükségesek, hogy „a racionális tőkeelszámolás mint norma érvényesüljön a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozó valamennyi nagyvállalkozás esetében.” (Weber, 1979, 224) A „kapitalista gazdasági tevékenységnek, ami a *csereesélyek* kihasználásával a nyereség elvárásán – tehát (formálisan) békés szerzési esélyeken – alapul.” (1982, 11)

Weber előszeretettel élt a definíciók és taxációk útját járó kifejtés pedáns módszerével. Ha a weberi előfeltételeket nézzük, a szabad munkaerőt – amely munkaereje eladására kényszerül, és ahol ez nem áll fenn, ott a kapitalizmus nem tud kibontakozni – hasonlóan az irracionális kötöttségeitől (rendi kötöttségeitől, kötött tulajdoni formáktól stb.) mentes szabad piac léteéhez, vagy a magánvállalkozóknak a termelőeszközök feletti szabad rendelkezéséhez, vagy pedig a racionális, kiszámíthatóan működő jogrendszerhez, akkor ezek a jegyek a kapitalizmus lényegéhez tartoznak. Akárcsak Marxnál. Csakhogy ami a weberi eljárásban előfeltételekre és fogalom meghatározásra tagozódik, az Marxnál a kategoriális összefüggések szisztematikus rendjébe illesztett, és előszeretettel él a dialektikus, reflexiós meghatározások módszerével (*Bestimmungen*), kevésbé járva a definíálás útját. Végeredményben a kifejtés módjának a különbsége a megértő szociológia, és a dialektikus-törvénykutató elméletalkotás eltérő törekvései mellett – túl a műfaji különbségen – tartalmi különbségek

hez is vezet. Marx módszeresen előtérbe állította a genesis kérdését, és az eredeti felhalmozással (*A tőke*, I. könyv, 24. fejezet, MEM 23. k.) komplexebb és átfogóbb meghatározást adott, mint Weber, aki a magánháztartás és a vállalkozói üzem elválasztását lehetővé tevő könyvelés mellett – az *Oikos* ellentétéként – a protestáns etikát tette meg a kapitalizmus keletkezésének specifikus magyarázatává. Szellemi-vallási motívumokat előtérbe állító felfogása, melyet a protestáns-kálvinista gazdaságetika jelentőségének eltűlése miatt is támadtak (Lui Brentano, Jim Mc Guigan) mennyiben volt következménye módszertani pluralizmusának (Szigeti József, Igor Sz. Kon), netán ennek egyenes megsértése volt, amennyiben a tényezők egyenértékűségét *in concreto* a vallási tényezők primátusával cserélte fel (Lukács György, Lukács József). Kérdésfeltevésének következményeként nála az összehasonlító szempont uralkodott a történeti és szisztematikai szempontok felett; eltérően a még tárgyalandó, ragyogó történésztől, Fernand Braudeltól, aki a kapitalizmus egy meghatározott korszakát történeti szempontból írta le és értelmezte, s eltérően Marxtól, aki elsősorban szisztematikai szempontokból vizsgálódott. Marx arra törekedett, hogy egy társadalomalakulat kategóriáit kölcsönös függési rendszerük kifejlődéseként és átalakulásaként mutassa be. Tehát a „szaktudományos” vizsgálódások, elemzések széles tárházának alkalmazásán túlmenően *a rendszertani bázisból következő távlatosság felé is kinyitotta elemzéseinek irányát.*

Marcel van Linden elgondolásáról

Nézzünk Weber után egy másik megoldást. Marcel van der Linden a következőképpen fogalmaz: „[...] ilyen társadalmi háttérrel indult el a »kapitalizmus« fogalmának felemelkedése. A terminus azt fejezi ki, hogy a hasznos dolgok előteremtésének *konkrét* célja alárendelődik a pénzcsinálás és a nyereségesség *absztrakt* céljának. És pontosan ez a tapasztalati háttér az, amely megmagyarázza a fogalom makacs továbbélését – annak ellenére, hogy újra és újra megpróbálták száműzni a közéleti és tudományos diskurzusból. Mihelyt megpróbáljuk száműzni a fogalmat, valamilyen más formában tér vissza, mint áruvá válás, kommercializálódás, pénzcsinálás, piacra-orientálódás stb. Fernand Braudel *Les Jeux de l'échange* c. könyvében a kapitalizmus fogalmáról így írt: »Én személy szerint, hosszas tusakodás után, feladtam a kísérletet, hogy megszabaduljak ettől a bajkeverő beto-

lakodótól. Végül is úgy döntöttem, hogy semmit sem nyerhetünk azzal, hogy a szóval együtt kidobjuk azokat a vitákat is, amelyeket ébreszt, és amelyek igenis némileg relevánsak a mai világban. [Ha] a kapitalizmust kidobjuk az ajtón, visszajön az ablakon.«” (van der Linden, 2017, 50)

Ennyiben Braudellel teljes mértékben egyetérthetünk. Ha ellenben tovább megyünk a kapitalizmust az árugazdasággal azonosító, vagy legalábbis túl közel hozó álláspont felé, akkor kétféle fogalomalkotás adódik. Nézzük van der Lindent:

„Habár a »kapitalizmus« – mint láttuk – valódi tapasztalatokra utal, meghatározása körül bizonyosan nincs egyértelmű konszenzus. Úgy tűnik, a fogalom kétféle – egymással homlokegyenest ellenkező – értelmezése érvényesül a társadalomtudományokban. Az egyik, Adam Smithre visszamenő értelmezést – többek között – Immanuel Wallerstein (1974) védelmezi. Ez az értelmezés azt állítja, hogy a kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van »egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.«”*

E felfogás szerint, nincs jelentősége annak, hogy milyenek a társadalmi viszonyok a termelés rendszerén *belül* (például, hogy jobbágyság vagy bérmunka van-e); csak az számít, hogy a gazdasági alanyok viselkedése a piaci eladásra és profitszerzésre irányuljon.

„A másik értelmezés a marxista hagyományból ered, s a kapitalizmust (vagyis a kapitalista termelési viszonyokat) úgy határozza meg, mint kiteljesedett árutermelést. Eszerint az értelmezés szerint, kapitalizmus akkor létezik, amikor nemcsak a termelés során *létrehozott* javak és szolgáltatások öltenek áruformát, hanem a rendszer *inputjait* is – beleértve a munkaerőt, a nyersanyagot és a termelőeszközöket – árukként vásárolják meg.** Tendenciaszerűen (P. Sraffa híres megfogalmazását kölcsönvéve) »árak termelése árak révén« megy végbe; ez pedig magába foglalja az árak termelésének és elosztásának előrehaladó körforgását, úgy, hogy nemcsak a munkatermékek, de a termelőeszközök és a munkaerő is áruknak számítanak. Az emberi

* Immanuel Wallerstein: Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World Economy. *African Studies Review* 17, 1 (Ápril, 1974), 1.

** Lásd például Robert Brenner: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* No 104. (July-August 1977), 25–92.

munkaképesség áruvá válása nem kell, hogy bér munka formáját öltse (ahogyan Marx és Weber egyaránt hitte), hanem alapulhat fizikai kényszeren is, mint a szerződéses munka vagy a rabszolgaság esetén.” (van der Linden, 2017, 50–51)

Ez, szerintünk, csak akkor és annyiban igaz, ha a kizsákmányolás-fogalmat a többletermék nem kapitalista, hanem minden egyéb módozataira – meglehetősen kiterjesztve – alkalmazzuk. A termelő nem azonos az általa létrehozott termékkel. A termék áruformát öltethet, de a rabszolga munkavégző képességét mégsem áruviszonyként hozza mozgásba, nem adja el a rabszolgatartójának, hanem fizikai kényszer miatt dolgozik, termel. Kizsákmányolás így a robot, a kilenced, a tized, az ajándék-beszolgáltatási kötelezettség vagy éppen a rabszolga által végzett munka, akit az antikvitásban eredendően személynek sem tekintenek, hanem a dolgok osztályába (*in re*) sorolták, „res instrumentum mutum”-nak, néma szerszámnak tekintették. Amikor a rabszolgatartás civilizálódott, akkor valóban adták-vették a képzetesebb rabszolgákat, volt már piaci értékük (innentől már „res instrumentum vocale”-ként kezelték), de ez esetben is az *áruviszony tárgyai voltak, nem pedig alanyai*. Azaz nem ők adták el munkavégző képességüket, hanem egyik szabad ember adta el értékkel bíró rabszolgáját egy másiknak, egy vevőnek.³ Ellenben a kapitalizmus nem a munkást változtatja árucikké, mint van der Linden írja (97, 113). A tőkés vállalkozó a munkás munkavégző képességét vásárolja meg és használja, saját irányítása-parancsnoklása mellett. A kizsákmányolás fogalmának parttalan kiterjesztésével az értéktöbblet-termelésen nyugvó tőkés kizsákmányolást azonosítják az egyéb, többnyire korábban keletkezett, túlélő prekapitalista formákkal. Tehát sutba vágjuk a *többlet társadalmi forma által meghatározott kizsájtolásának különbözőségeit*. Fogalmat lehet így definiálni, komoly elméletet azonban aligha szabad így alkotni.

Karl-Heinz Roth és Marcel van der Linden a prekapitalista, fizikai kényszeren alapuló kizsákmányolási formákat hozza közös nevezőre a specifikusan tőkés értéktöbblet-termeléssel (112, 92–109), azon az alapon, hogy a világ gazdaságban – szerintünk – ma sem dominál a kettős értelemben szabad bér munka. Így alkotják meg a kizsákmányoltak „multiverzuma” fogalmát, a munkaérték-elmélet és az értéktöbblet-elmélet kritikai gondolat kísérleteként, ahol a kizsákmányolás fogalmát „a lehető legátfogóbban kell” definiálni. Nem problémátlan ez, ha nem pusztán a munka történetét néznénk, mint ahogyan ők teszik, sok szempontból érdekes tanulmányokat tartalmazó könyvük-

ben, hanem a munkának az emberi termelő erőkkkel való kapcsolatát is számításba vesszük, mert annak fejlődésében a kapitalizmus mégis csak ugrást hozott. *Tehát nem fokozható le a gazdasági kényszer dologi függésén, de mégis személyi szabadságon alapuló kizsákmányolás a kényszermunkára, az alávetettség, a kirekesztettség személyi függési formáira – részes arató, háziiparos, kézműves, gyermekmunka és prostitúció, rabszolgaság, robot – kétségtelenül ma is meglévő szintjére.* Ezt persze nem úgy kell értelmezni, hogy a többletermék elsajátításának ezen ma is létező, de eredendően „özönvíz előtti formáit”, módozatait ne kellene felszámolni a tőkés termelési móddal együtt, azt nem visszafelé alakítva, hanem meghaladva, felülmúlva. Az általában vett kizsákmányolás-fogalom kiterjesztése visszafelé, a történelmi múlt felé, és számbavétele a jelenkori globális viszonyokban, bár radikális kritikákhoz vezethet, de elméletileg releváns tartalmak különbözőségét egyneműsíti. Roth és van der Linden így azt sem veszi számba, hogy a mai világgazdaságban *sokféle termelési mód és forma együttlétezése mellett*, ami tény, éppen a tőkés termelési mód rendeli maga alá és hierarchizálja a nem kapitalista módozatokat: kisárutermelőt, napszámost, kézművest, batyuzó kereskedőt, idénymunkást, szolgáló embereket, rabként tartott kelet-európai vagy thaiföldi szexmunkást stb. A kizsákmányolás fejlettebb formái természetesen nem zárják ki a többlet, a többletmunka, a járadék, az „ajándék”-beszolgáltatás stb. létezését, tehát a fejletlenebb formák létezését, amelyek arányai, szerepük történelmileg változó, de módosítják-átírják azokat. „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kijelölik valamennyi többi viszonynak – a rangját és a befolyását.” (Marx, MEM 46/I. 32) A domináns termelési mód maga alá rendeli ugyanis a nemzeti és helyi piacokat, értékesítési módokat, uralkodó mértékviszonyainak le- vagy esetenként felértékelő hatásaival. Ha a munka tőke alá való alárendelődési formáinak összekapcsoltságát úgy értjük, hogy az a tőkés termelési viszonyok által létrehozott legfejlettebb technológiák felől történik, tehát digitálisan működő nemzetközi bankrendszerrel, automatizált információs technológiákkal, globális áru-, pénz- és tőkepiacokkal és tőzsdékkal, akkor nagyjából⁴ egyet is érhetnénk a Roth-van der Linden szerzőpárral. (112, 104–105) A gazdasági kényszer erőit, persze, állami és jogi feltételek, cselekvések és ideológiai-kulturális apparátusok védik és támogatják, a geopolitikai függelmi viszonyok mellett. Ezért lehet ma a globális pénzügyi világháló a hitelrendszeren keresztül *a világban keletkezett vagyoni*

értékeket folyamatosan újraelosztó hatalom, miközben ennek mechanizmusát se nemzetközi szervezetek, se választott parlamentek, se pénzügyi felügyeleték nem ellenőrzik – mondja Forgács Imre (2015), Piketty felvetéseivel kritikailag kapcsolódva.

Már érzékelhettük, hogy az elméletalkotás ismeretelméleti státusza nem azonos a fogalomalkotással, nem is *teoréma* (elmélettörvény), és nem is csak hipotézis, bár ilyen elemeket szükségképpen tartalmaznak az elméletek is. Hanem a valóság valamely jelenségének, tárgyának olyan gondolati reprodukciója, birtokba vétele, amely annak mozgását és fejlődését képes leírni, értelmezni és megmagyarázni, és kedvező esetben legalább némiképp előre látni. Nem minden elemében, de alapstruktúráit és funkcióit tekintve. Maradjunk egyelőre a szűkebb perspektíva, a fogalomalkotás és -használat kérdésénél, amiben éppen a nézőpontok és az azok által kijelölt értékrendek függvénye miatt megengedőeknek kell lennünk.

Fernand Braudel áru gazdasághoz közelítő, történelmi kapitalizmusfogalma

Fernand Braudel (1902–1985), mint írtuk, megtartja a kapitalizmusfogalmat, csak éppen nem a termelést, a bérmunka–tőke-viszonyt, hanem az áru gazdaság és a kereskedelmi egységesedés kritériumrendszerét állítja előtérbe. Természetesen ez jogosult eljárás, hiszen nem az a kérdés, hogy eltérhet-e valaki Marxtól, mert eltérhet, jogában áll a saját kutatásaiban saját megoldásaival dolgoznia. A kérdés, hogy fogalomalkotása milyen konzekvenciákkal jár?

A kapitalizmust illető roppant tömegű történelmi anyag interpretációját illetően – Braudel lenyűgöző, „mondialista” tárgyi tudásának elismerése mellett is –, meg kell jegyeznünk: a tények, események, a hétköznapi élet struktúrái és az anyagi kultúra bemutatásában, az események, történések gondolati struktúrákba szervezésének mesteri történetírói módszere sem mindig teljesen meggyőző. A piaccgazdaság *alatti* szintre telepített anyagi kultúra és a *fölötte* helyet foglaló hatékony társadalmi hierarchiák, amelyek felforgatják, eltorzítják és a maguk hasznára alakítják az árucere-forgalmat (stb.), Braudel számára egyszersmind azt is jelentik, hogy *a piaccgazdaság és a kapitalizmus fogalmát nem kívánja túl élesen megkülönböztetni, sőt, szembeállítani.* (1985, 14.) A piacok és azok felszíne alatti és feletti hármass felosztását, tulajdonképpen maga is vitathatónak találja.

Mi különbséget tennénk a történetírás és az elméletalkotás műfaja között, ahol a problémák nem azonos módon merülnek fel.

Mit látunk? Azt, hogy Machiavelli *A fejedelem* c. munkája és ennek Hegel–Gramsci-féle interpretációs vonulata – szemben a jezsuita és a Nagy Frigyes-féle értelmezéssel –, az elméletalkotás újkori tapasztalatai nyomán, szorosan hozzátartozónak gondolja azt a politikai egységet, amely mind az olasz városállami reneszánsz magas kultúrájából és a késő feudalizmusból, mind pedig a spanyol abszolútizmus kincsfelhalmozásából döntően *hiányzott* ahhoz, hogy a kincsképződés, a gazdagság, a manufaktúrák és a nemesfém-beáramlás tőkés felhalmozáshoz vezethessen. Megvolt e hiány káros következménye, ami miatt a késő feudalizmus nem tudott modern kapitalizmussá átfordulni a városállami és kvázi-városállami Itáliában. Adekvát felépítmény nélkül, tehát jogbiztonság, gazdasági (súly- és mértékegység, nemzeti piac stb.) és állami-politikai racionalitások nélkül nem működhet a tőkefelhalmozás. Természetesen az árugazdaság – mint a naturálgazdaság ellentéte, ahol már nem közvetlenül szükségletkielégítésre termelnek, hanem eladás és haszonszerzés céljából – az általános forma, s ennyiben nincs is távol a tőkés árugazdaságtól. De az uralmi viszonyok és a tulajdoni szerkezet, a tőkefelhalmozás tipikus módon éppen úgy függ össze, hogy bár minden kapitalizmus árugazdaság, nem minden árugazdaság kapitalizmus is egyben. *A különös tőkés forma specifikálja konkretizálja az általában vett árugazdaságot, s az akkumulációs lavina elindulásához szükségessé vált volna a feudális partikularizmus azon erőinek polgári politikai egységgel való visszaszorítása, amelyek a piacgazdaság felett nem a modern polgári tulajdoni formákat, hanem a késő feudalizmus kapitalizmussellenes vonásait erősítették.* Kulturálisan a barokkot. Ennyiben viszont túl közel mégsem hozható a piacgazdaság-terminus a kapitalizmushoz. Ha nem (csak) a kapitalizmus fogalmát nézzük, hanem azt egy meghatározott társadalmi formaként vizsgáljuk, akkor annak állami-politikai, a klasszikus marxizmus szintjén valamennyire adekvát felépítménye is kell, hogy legyen. Nem véletlenül váltotta fel az átmenet állami-politikai formáját, az abszolútizmust és uralkodott kétszáz esztendőn keresztül a polgári nemzetállami berendezkedés, amit igazán csak az utóbbi évtizedek fejleményei ingattak meg korábbi pozíciójában, noha a világpiac nem a globális kapitalizmussal, hanem a nagy földrajzi felfedezések nyomán, a kontinensek közötti kereskedelemmel alakult ki. Ez azonban *még nem volt világrendszer*, mert ahhoz a világpiac mércéinek egyneműsítő-értékelvonó hatása

és a világtársadalom mediatizált, *hálózatos* érintkezési formájának is szárba kellett szökkennie, az uralkodó nemzetek által és előnyükre, a geopolitikailag-katonailag is támogatott globalizációval.

Mindazonáltal, Braudel *történész és gazdaságtörténész*, aki *nem elméleti-szisztematikus, hanem történelmi* kérdéseket vizsgált, igaz, magas szintű fogalomképzéssel. A kettő nem ugyanaz, két műfajról van szó. Történészként rekonstruálnia kellett a felszínt, az *eseménytörténetet* is, azt, hogy a körülmények és a társadalmi cselekvők „játékai”, önmagukban efemer tettei miatt, hogyan vezettek ilyen és olyan, tartós eredményhez. Ez a jelenségvilág (események, történések) kapott magyarázatot azáltal is, ahogy a másik két idősíki, illetőleg a hozzájuk tartozó szintek kölcsönhatása ezt kiváltotta (és visszatekintve, a megismerő alanynak magyarázza). Az anyagi kultúra, a földrajzi tényezők és a demográfiai folyamatok *hosszú tartamai* ugyanis *kölcsönhatásban állnak a gazdasági élettel, a piacgazdasággal, az állami befolyásoltsággal és a kultúrával* – melyek az összefolyamatban a *konjunkturális dimenziót adják*. A gyorsan változó felszínt, jelenségvilágot és eseményeket tehát – Braudelnek és az *Annales* iskolának – így lehetett a mélyben zajló folyamatokkal egységben megragadnia. Braudel munkáját tehát a történelmi megismerés vezérli, a hétköznapi élet struktúráitól a hosszú tartam rekonstrukciójáig, a múlt egy korszakának kapitalizmusáról. Ha valaki ebből arra következtet, hogy *pusztán az értékformából vagy a kereskedelmi tőkéből levezethető a kapitalizmus, az eredeti felhalmozás és a tőkeviszony mint társadalmi viszony létrejötte nélkül*, akkor átesik egy téves elméleti pozícióba. Az árutermelés és az értékforma egyetemes civilizációs vívmány, az óindiai faluközösségektől (pénz nélküli árugazdaság!), a görög poliszok iparos-mezőgazdálkodó és a közöttük közvetítő kereskedő középrétegeiig (*metoikoszok szerepe*) és a középkori szabad királyi városok gazdálkodásáig – persze nem teljesen azonos módon és fejlettségi fokon. Vezet út ebből a kapitalizmusba, ha a kisárutermelő már idegen munka megvételére is képes vagyont halmozott fel és tőkésíthet, de önmagában ebből vagy a kereskedelmi tőkéből nem lehet eljutni a modern kapitalizmusig. Az igazi áttörés csak az ipari forradalmak nyomán következett be, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő hosszú átmenet során.

Amikor Wallerstein és a világrendszer-kutatás – immáron elméletként, és nem a történelmi megismerés érdekében – erre támaszkodik, akkor be kellett vezetnie a hosszú tartam meghatározottságába bizonyos törvényszerűségeket: egyfelől a *nomotetikus*, de nem örök meghatározottságot, amit a *kapitalizmus mint társadalmi formáció*

jelent. Éppen a történelem „mini” rendszereitől és a világkormány nélkül működő *világbirodalmaktól* való *elhatárolás* érdekében, amelyek a nem-kapitalista képződményeket náluk összefoglalón jellemzik. Ezek valamilyen módon és változatokban a társadalmak integrációjában a reciprocitást, az adóztatást, a redisztribúciót és a kizsákmányolást nem kapitalista formáinak módozatait kombinálják. Másfelől, a *tőkés világgazdaság egyenlőtlen és hierarchikus függési viszonyait leképező centrum–félperiféria–periféria-meghatározottság* elméleti alapfogalmait kellett bevezetniük, éppen az empiria vizsgálatához (nemzetközi kizsákmányolás, egyenlőtlen csere, hosszúhullám-elemzések, hegemoniaciklusok és így tovább). Ez pedig együtt járt azzal, hogy az elemzés egysége, alapvető entitása nem a nemzetállam, hanem immáron a világrendszer szintje. Ezt magunk akként általánosítottuk, hogy a *világrendszer* a világtársadalom és a tőkés világgazdaság ellentmondásos egysége, amelyben a *homogenizálódó-globalizálódó világgazdaság* és a kulturálisan, vallásilag, nyelvileg, társadalmi fejlettségi fokukat illetően *megszüntethetetlenül heterogén társadalmak* játékaiküzdelmek zajlanak. Az elméletnek a szisztematikus magyarázó elveket, mozgási és fejlődési törvényszerűségeket kell előtérbe állítania, a történetírónak pedig az eseménytörténetet és annak mozgató alapjait, struktúráit, anélkül, hogy beleragadna az *idiografikus*, eseménytörténetet leíró, magyarázó erő nélküli pozitivisták módszerbe.

Marx elméletalkotása: a tőkés termelési mód; fogalomalkotás és történetiség; az alap–következmény viszony társadalomontológiai perspektívában: önfenntartó vagy önromboló-rendszertranszcendáló alap

Marxnál a kapitalizmus olyan társadalmi formáció, amely a termelés személyi és tárgyi feltételeinek meghatározott módú elválasztottságán és összekapcsoltságán alapul, amelyet történelmi termékként a tőke eredeti felhalmozási folyamata hozott létre (*A tőke* I. 24. fejezet), egyik póluson felhalmozva a kettős értelmében szabad bér munkát, a másikon a pénzt, a vagyont, a földet és a termelési eszközök magántulajdonát, amellyel a polgárság szabadon rendelkezik. A két pólus egy meghatározott társadalmi viszonyban, a tőkeviszonyban kapcsolódik egymáshoz, a munkamegosztásnak a termelő erők által megszabott specializációs és koordinációs fokán. Mindez a termelési módok elméletébe illeszkedik, tehát nem csak a főműről (*A tőke* I., II., III. könyvei) van szó az elmélet bemutatásakor. Tőkei Ferenc

(1930–2000) klasszikus, megalapozó-rekonstruáló formációelméleti kutatásaira – valaha sokak, ma egyre kevesebbek által nemzetközileg is ismert és elismert – munkásságára itt csak utalhatunk (1968; 1977). A magyar marxista irodalom igen gazdag és színvonalas ebben a témában is.⁵ Azért van szükség elméletalkotásra, amely nemcsak fogalmi háló, mint ezt leegyszerűsítően mondani szokták, hanem azonos és módszertani oldaláról megalapozott gondolati alapról történő egybe és egységbe látása és magyarázata – a teória eredeti, Arisztotelészhez köthető jelentésében – a jelenségek, az empirikus és történeti anyag sokféleségének. Itt, az elméletalkotás szintjén, a sok-sok-féle fogalom-meghatározás, definiálás már nem mindig fér össze egymással, hiszen különböznek a gondolati alapok és azok módszertani megalapozása, vezérlő elvei. Ezt mutattuk meg néhány önmagában értékes megközelítés összehasonlításán keresztül, hogy aztán kifejthessük azt a marxi gondolati alapot, amely komolyan vette az elméletalkotás komplexebb feladatát és dialektikus meghatározásokon keresztül építkező különeműségét, mint a fogalmi definiálás. Nála ugyanis a kapitalizmus, a tőke, a bér munka, az áruviszony, a pénz, kereskedelem stb. fogalmai a tőkés termelési mód elméletében, *egy történetileg létrejött, mozgó és változó, konkrét totalitás gondolati reprodukálását jelentik, nemcsak a maguk fogalmaival, kategóriáival, hanem mozgási és fejlődési törvényszerűségeivel*. Ezért lehet érvényes elemzési alap ma is, amikor már nem pusztán a klasszikus kapitalizmus akkori, legfejlettebb országa, Anglia tapasztalatainak általánosítása jellemzi a kort, hanem annak azon túlfejlődő, szubsztanciálisan magánál maradó változata, a globális kapitalizmus. A fogalmak így a rendszer meghatározott relációiban nyerik el jelentésüket (1), s közel sem csak a definiálás, hanem a reflexiók kategóriák (2), az alap–következmény viszonyok (3), a folyamatosan kibontott meghatározások (*Bestimmungen*; 4) és a dialektikus közvetítések (5) révén ábrázolják és fejezik ki ezt a termelési módot, totalitást, a maga törvényszerűségeivel (6), a történetiség és az elméletalkotás egységével (7). Ha ez a gondolkodásmód, fogalomképzés kissé távol esik is az angolszász empirizmustól vagy az analitikus gondolkodásmódtól – hiszen amit az értelmi gondolkodás elvlaszt, megmerevít, azt az analitikus fázis után az ész összeköti, szintetizálja, vagy éppen az alkotó elemek, kategóriák kölcsönös függését mutatja meg – alkalmas arra, hogy a folyamatokat, átmeneteket is megragadja. Ebben a felfogásban, egy konkrét totalitás, a kapitalista társadalmi-gazdasági alakulat gondolati rekonstrukciója már hét nélkülözhetetlen tulajdonsággal, attribútummal rendelkezik.

A térbeli egyedi alakzatok változatossága és diakronikus, történeti változatai ebben az elméletalkotási stratégiában és módszertannal teszik elgondolhatóvá azt, hogy a mai tőkés világrendszer egy olyan önmagába záródó egész, intenzív totalitás, amelynek változó terjedelme és struktúrái vannak. Wallerstein ennek érzékeltetésére idézi Locher epigrammáját: „Nem szabad összekevernünk a totalitást a teljességgel. Az egész több, mint részeinek összessége, de biztos, hogy egyúttal kevesebb is annál.” (1983, 21) Vagy Giovanni Arrighi megfogalmazásában: „... a világrendszerek elemzése a kapitalizmust úgy fogják fel, mint egy fejlődési rendszert, ahol az összesség stabilitása a maga premisszáit e részek közötti állandó cserében találja meg. A centrum–periféria-kapcsolatok sem kivételek ez alól.” (1992, 149). Az ún. *Nagy Elmélet* ellenfelei, akik vagy „törpe elméleteket” (Mészáros István) képviselnek, vagy pusztán analitikus eredményeik vannak, vagy nem kíváncsiak az „egész” mozgására, illetve éppen csak annak apologétáiként öröknek tüntetnek fel az emberi-történelmi praxissal változót és változtathatót, azok tekintik holisztikusnak, tagolatlanak, belsőleg artikulálatlanak a marxi gondolati alapot, a *ratio cognoscendit*. (Erre az „ellenpontra” csak utaltunk, kritikáját nem tekintjük feladatunknak.)

Marx elemzése kiindulópontjaként a materiális árut, egy dologszerű realitást – minden árugazdaság elemi konkrétumát – választott, amely hasznos tulajdonságai következtében használati értékkel és értékkel (értékuszubsztancia, értéknagyság) rendelkezik. Marx ezt a jelenségvilágbeli konkrétumot tette kiinduló mozzanattá „A tőké”-ben, elvetve az érték elvont problematikájából való kezdetet. Az áru kettős természete nemcsak a múlt és jelenbeli, hanem az összes jövőbeli áruvá váló – mert eladás céljából termelt – jószágot, szolgáltatást, dolgot jellemzi, ha a piacon eladhatóvá vált. Ez az árutermelő munka kettős természetéből fakadó mozgásforma, törvényszerűség.

A marxi elméletalkotás sarokköve a kétpólusú tőke–bérmunka-viszony. Szemügyre kell vennünk azt a dialektikus fogalomalkotást, aminek középpontjában a konkrét azonosság és az ellentmondás dialektikus meghatározottsága áll. A tőke és a munka egymást kölcsönösen feltételezi és ki is zárja. Egyik sem a másik és másik sem az egyik, a tőke nem munka, a munka nem tőke, közvetlen adottságokként felfogva e pólusokat, miközben egymást feltételezik (és kifejletlen ellentmondásként is egymásra vonatkoznak). A dolog önmagával úgy azonos, hogy kizárja referenciáját, a meghatározás itt és ennyiben kontradiktórius tagadás. Konkrét azonosság. Ha azonban nem

statikusan, hanem működő rendszerként vesszük a tőkeviszonyt, és nem pusztán definiálandó azonosságként, mint az előbb, akkor már nemcsak az egyszerű áruterelés forgalmi folyamatának (Á–P–Á) negyedik fejezetbeni, marxi jellemzésétől juthatunk el a tőkés forgalmi folyamatot szimbolizáló képletéig, amely „többlet” pénzzel zárul (P–Á–P’), hanem tovább mehetünk a bérmunka–tőke-viszony alapkénti, mégpedig egy önfenntartó létalapkénti megértésében. Marx-szal szólva: „Láttuk a negyedik fejezetben: ahhoz, hogy pénzt tőkévé változtassanak, nem volt elegendő az, hogy volt áruterelés és volt áruforgalom. Az kellett ehhez előbb, hogy az egyik oldalon az érték vagy pénz birtokosa, a másikon az értékalkotó szubsztancia birtokosa; az egyik oldalon a termelési és létfenntartási eszközök birtokosa, a másikon a semminek, csak a munkaerőnek a birtokosa egymással mint vevő és eladó lépjenek szembe. A munkatermékek és magának a munkának, az objektív munkafeltételeknek és a szubjektív munkaerőnek szétválása volt tehát a tőkés termelési folyamat ténylegesen adott alapzata, kiindulópontja.” (A tőke I. 532)

Igen, a bérmunka–tőke ellentmondásának meghatározott társadalmi viszonya az, aminek szerkezetét és fejlődését módszertani-filozófiai szempontból tárgyalnunk kell. Nemcsak egymást feltételező és kizáró pólusok kontrárius viszonyáról, kifejlett ellentmondásáról van itt szó, mert ez az ellentmondás már létrehozta, kiépíti saját mozgásformáit, feloldását. Ilyen értelemben a létező kapitalizmus gazdasági, tehát anyagi és szellemi javakat előállító újratermelési alapzata (*Unterbau*; infrastruktúra/alapépítmény) kitermeli a saját felépítményét (*Überbau*; szuperstruktúra/felépítmény), az ökonómia területén túlmutató másik objektivációs formát, amely intézményi (szervek-szervezetek, normák, szerepek) és ideológiai-kulturális összetevőkből áll. Olyan *alap–következmény viszonyként*, amelyben a megalapozó és a megalapozott egymásra vonatkozik, egymást involválják és nem oksági, hanem átfogó struktúravizonyként hatnak, s ezért így értelmezendők. Nem merev, mechanikus dualizmusként, hanem egymás párjaiként kerülhetnek itt vagy ott, történelmileg adekvát vagy inadekvát viszonyba. Ahogyan a munka–tőke-viszony számtalan összetevőjével tovább elemezhető, azonképpen az alap–felépítmény reflexiós kategóriapár is ilyen: nem gátja, hanem kerete a felépítményi összetevők alrendszerékkénti (állami, politikai, jogi, művészeti vagy kulturális stb.) további elemzésének.⁶

Kérdés, hogy önfenntartó, produktív alap-e a bérmunka–tőke ellentmondása vagy pedig egy destruktív, romboló alapé? Egy önfenn-

tartó alap létrehozza, újraszüli a neki megfelelő tartós egzisztenciát: ha bővül, változik és elemei cserélődnek, akkor is magánál marad: eddig ez történt a kapitalizmus fő vonalával, a centrumban (bár nem ott és nem véletlenül nem ott, az államszocialista kísérletek ezt ideig-óráig megbontották). Az alap–következmény reflexiós viszonya a feltételek, körülmények, fejlettségi fokok különbözősége és kimeríthetetlen változatossága következtében olyannyira differenciálódott, hogy *sokak szerint ma már nem is kapitalizmus a kapitalizmus*. Szem elöl tévesztik, nem tudják, hogy az ok–okozat végtelen gazdagsága nem azonos a valóság mélyebben fekvő strukturális meghatározottságát jelentő alap–következmény ontológiai viszonyával, amely sokkal átfogóbb, mint az oksági viszonyok. Ami a köznapi gondolkodásban indifferens, az a társadalmi folyamatok megértésében közel sem az. Az okság mindig közvetlen és partikuláris, gyakran csak külsődleges kapcsolatot jelent a dolgok, jelenségek, események, történések végtelen regresszusában. Az egyediség szintjén a történések végtelenek és irreverzibilisek, ebben és efölött azonban van ismétlődés, általánosság. Fán nem nő egyformán két levél, de ettől minden egyes levél valamilyen fajta fának a levele. Egyedi dolgok közötti részleges viszony, esetleges, véletlen jellegű is lehet (ez az okkazonalista gondolkodásmód alapja) – szemben a tőkés termelési módot fenntartó bér munka–tőke viszonytal, amely nem örök, de szekuláris érvényességű alap. A kauzalitás mindig érvényes, egyetemes összefüggés (azonos okok azonos feltételek mellett azonos okozatokhoz vezetnek, azonban ha változnak a feltételek, amelyek kimeríthetetlenek, akkor a beálló eredmények is különbözni fognak), de nincs minden társadalmi jelenségnek alapja is egyben. Mindig van okuk az eseményeknek, de nincs feltétlenül alapjuk. Ha van, akkor az alap határozza meg a kauzalitást, mert átfogóbb, mint a mindig közvetlen oksági relációk. Az egyediségek közötti külsődleges érintkezés, viszony véletlen jellegű. Az ellentmondás mint alap egymásra vonatkoztatott pólusai ellenben nem esetlegesek, nem lehet a véletlen szintjére lerángatni, mint a jelenségvilág kimeríthetetlen gazdagságát. A bér munka–tőke alapvető ellentmondásviszonyának egzisztenciája, tartós fennállása következménye az értéköbbltet magánelsajátítása, amely új alapot teremt, tételez folyamatának bővített fenntartásához. Ha elmaradna ez a következmény, aláásná, megszüntetné saját alapját. A tőkés termelési mód konkrét totalitásában a bér munka és a tőke viszonya produktív és reprodukzív alapként váltja ki következményeit, vagy rendszerimmanens módon, vagy rendszertranszcendens, destruktív

módon. A kettő közötti viszony nem állandó, történelmileg relatív és helyileg viszonylagos. A tőkeviszony mint fenntartó alap bővítheti termelő erőit, de szembe is kerülhet az általa teremtett feltételek révén az őket mozgásba hozó eleven munkával: végső soron a társadalmi termelés és a magántőkés elsajátítás antagonizmusával.

Miután a két pólus viszonyát Marx mint alapot és kiindulópontot tárgyalta, immáron annak reprodukciós folyamatkénti elemzése követi az előzőben idézetteket.

„Ami azonban kezdetben csak kiinduló pont volt, az a folyamat pusztá folytonossága, az egyszerű újratermelés révén állandóan újratermelődik és örökössé válik mint a tőkés termelés saját eredménye. Egyrészt a termelési folyamat az anyagi gazdagságot folytonosan átváltoztatja tőkévé, értékesítési és élvezeti eszközökké a tőkés számára. Másrészt a munkás állandóan úgy kerül ki a folyamatból, mint ahogy belépett – mint a gazdagság személyi forrása, de megfosztva minden eszköztől, amellyel ezt a gazdagságot a maga számára megvalósíthatná. Minthogy saját munkája tőle magától a folyamatba való belépése előtt elidegenült, minthogy a tőkés azt elsajátította és a tőkébe bekebelezte, ez a munka a folyamat alatt állandóan idegen termékben tárgyiasul. Minthogy a termelési folyamat egyszersmind a munkaerő elfogyasztásának folyamata a tőkés által, a munkás terméke nemcsak áruvá változik át folytonosan, hanem tőkévé is, olyan értéké, amely az értéket teremtő erőt kiszípolyozza, olyan létfenntartási eszközökké, amelyek személyeket vásárolnak, olyan termelési eszközökké, amelyek a termelőt alkalmazzák. Ezért maga a munkás az objektív gazdagságot állandóan mint tőkét, mint tőle idegen, rajta uralkodó és őt kizsákmányoló hatalmat termeli, és a tőkés éppoly állandóan termeli a munkaerőt mint szubjektív, a saját tárgyiasulási és megvalósulási eszközeitől elválasztott, elvont, pusztán a munkás testében létező gazdagságforrást, egyszóval, a munkást mint bérmunkást. A munkának ez az állandó újratermelése, vagyis megörökítése a tőkés termelés sine qua non-ja [elengedhetetlen feltétele].” (A tőke I. 532–533)

Mit jelent az érték-többlet-termelés, és milyen formái alakultak ki? A termelési mód marxi elmélete ökonómiai megalapozásának két centrális kérdését kell megválaszolnunk. A termelő munka fogalma – szembeállítva a nem-termelő, improduktív munkával – az osztályelemzés lényeges része, azonban az osztály, éppen mert *reflexiós fogalom és történeti-szociológiai dimenziói* is vannak, szélesebb is a legszűkebb értelemben vett ökonómiai osztály kritériumánál.

Mint látni fogjuk (a „Wertkritik” és a szellemi termelési mód problémáinál), a munka általánosabb, filozófiai fogalmát sem merítheti ki a tőkés termelést meghatározó értéktöbblet-termelő, produktív munka, amely – eltérően a Marx előtti magyarázatoktól⁷ – Marxnál a profit forrása, és pedig az értéktöbblet módosult formájaként (lásd: MEM. 25. k. A tőkés termelés összefolyamata. Első rész. Első szakasz. Az értéktöbblet átváltozása profittá).

Az *Értéktöbblet-elméletek* (A tőke IV. könyve),⁸ negyedik fejezete és a *Kiegészítések* 12. pontjának g), h), i), k) pontjai taglalják talán a legvilágosabban a termelő munkát: „Termelő munka a tőkés termelés értelmében az a bérmunka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezen kívül értéktöbbletet termel a tőkésnek. Csak ez változtatja az árut vagy a pénzt tőkévé, termeli mint tőkét. Csak az a bérmunka termelő, amely tőkét termel” (26/I. 117). „E termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig (a tőkéstől megkülönböztetve).” (26/I. 121). Ezzel szemben a nem-termelő munka az azt alkalmazó tőkés jövedelmét csökkenti, ez tehát nem lehet produktív, mert nem tőkére cserélődik ki, hanem jövedelmet fogyasztó, improduktív munka. Olyan munka, amely nem tőkére, hanem közvetlenül jövedelemre cserélődik ki, jövedelmet fogyaszt el és nem termel. „A termelő munkás árut termel munkaképessége megvásárlójának. A nem-termelő munkás pusztán használati értéket termel neki, képzelt vagy valós használati értéket, nem árut.” (26/I. 124)

Amíg a szállodai szakács vagy pincér termelő munkások, amennyiben munkájuk a szállodatulajdonos számára tőkévé változik, addig ugyanezen személyek házicselédként vagy komornyikként jövedelemfogyasztók. *Magától a tevékenységtől és annak eredményétől független kérdés az, hogy ökonómiailag, termelő vagy nem-termelő munkáról van-e szó, A profit (m/c+v), nem azonos az értéktöbblettel (m), annak módosult formája. A profit előállítás a tőkés termelés szakadatlan célja. Ettől még a nem-termelő munka is nélkülözhetetlen, hasznos egy gazdaságban (bíró, állami iskolai tanár vagy önkormányzati igazgatást végző alkalmazott). Éppen úgy a munka átfogóbb, filozófiai fogalma alá tartozik tevékenységük, mint a termelő munka vagy a szellemi munka, és éppen úgy, mint a fizikai, a képzett, mint a képzetlen munka stb.*

Az értéktöbblet termelésének a kapitalizmusban – a munka tőke alá való besorolásának differenciálódása következtében – két módozata létezik: a *formális besoroláson* alapuló abszolút és a *reális alávetésen* nyugvó relatív értéktöbblet-termelés. A formális besorolásnak pedig az *abszolút értéktöbblet-termelés három* módja felel meg: vagy a munkanapot hosszabbítják meg, vagy az azonos hosszúságú munkanapon belül a munkabért csökkentik, vagy az eleven munka intenzitását növelik meg. Ez a korai, fejletlen kapitalizmusban uralkodó forma. Míg a *reális besorolás a relatív értéktöbblet-termelésé*, ahol a *munkaerő reprodukcióját előállító ágazatok termelékenységének az átlagosat meghaladó növekedése* következtében egyidejűleg nőhet a munkaerő reprodukciós színvonala és a profit rátája ($m/c+v$). (Lásd: *A tőke* I. könyvében [MEM. 23] „A relatív értéktöbblet termelése” című negyedik szakaszt, definíciószerűen a 296. oldalon.) Ahogy a szociológiában a játékelméletek nyomán ökonómiailag leegyszerűsítőn, de érzékletesen mondják, hogy az abszolút értéktöbblet-termelés zéró összegű játszma, a felek csak egymástól nyerhetnek, eltérően a relatív értéktöbblet-termeléstől, ahol pozitív végösszegű játszma zajlik, mindkét fél számára. Az értéktöbblet változatlanul a munkás munkavégző képességét megvásároló tőkésnél marad, miközben a munkás a munkafolyamatban „elfogyasztott” munkavégző képességét magasabb szinten termelheti újjá. Ez feltételezi, hogy az ipari forradalom a termelési eszközök termeléséről – a pamutiparon túlmenően – átterjedjen azon fogyasztási cikkek termelésére, amelyek kapcsolatban vannak a munkaerő reprodukciójával. A szervezett kapitalizmusban ez következett be, s a tömegfogyasztáshoz vezető út magyarázatául szolgált. Igaz, ezt a helyzetet *A tőke* eredeti kiadásából kimaradt, a formális és a reális besorolásra vonatkozó olyan marxi szöveg világította meg, amelyet Lukács György aknázott ki (1976, 315–317), és ezt alkalmazhattuk monográfiánkban, részletesebben levezetve és releváns adatokkal megindokolva (Szigeti, 1991, 155–160).

Az áru, bérmunka, tőke, abszolút és relatív értéktöbblet-termelés, profit kategóriáinak tisztázása utáni kérdés, hogy mikor és mennyiben mehet túl az elméletalkotás a rendszer mozgási törvényeinek leírásán, mennyiben alkothat fejlődési törvényeket? A tőkeviszony mint önmagát újratermelő, reprodukzív és meghaladhatatlan ellentmondás esete-e a kapitalizmus (à la egykor Hegel és ma Fukuyama, 1992), vagy pedig ellenkezőleg: a destruktív, antagonisztikus ellentmondásé?

Az önmagukat azonos szinten reprodukáló jelenségek immanens magyarázatát egy elmélet akkor teljesíti, amikor egy jelenség létokait

keletkezésükkor, fennállásukkor és megszűnésükkor egyaránt magyarázni tudja. Amikor egy jelenség honnan hová tartó mozgási törvényeit nemcsak változatos formáinak leírására, hanem változásaiban, gazdagodó, differenciálódó mivoltában is meg tudja ragadni (persze, csak ha és amennyiben objektíve lejátszódott egy ilyen fejlődés), akkor fejlődési törvényszerűség-többlete kimondása áll fenn. Ahol egy jelenség újatermelődésekor valóban bővített reprodukció megy végbe, ott a mozgási törvény fejlődési törvényé válik, és ekkor a tudományos anticipáció is lehetséges. Azonos szintű újatermelődés esetén a törvényszerűség, az általánosítás mozzanata gyakorlatilag végtelenül sok egyedi tény összefoglalásán keresztül érvényesül, míg bővítettnél „nemcsak az adott jelenség jelenvaló és a múltban letűnt, hanem a jövőben feltűnő lehetőségeire is érvényes.” A tudományos anticipáció – és ez a szó szigorúbb, teljesebb, kitüntetett szerepet kapó és a polgári tudományosságban legtöbbször tagadott értelme –, „amikor egy jelenség fejlődésének a jövőben felmerülő új, általános vonását előlegezzük” meg (Szigeti József, 1984, 36). Itt tehát nem pusztán empirikus, induktív, hanem – nevezzük el – *nomotetikus-deduktív* előrelátásról van szó.

Nos, a marxi elemzések domináns vonala kétségtelenül az alapviszony antagonisztikus természetéhez kötődött, amittől ez ideig sok tekintetben diferálódott a reálisan létező kapitalizmus története. Elsietett következtetésekre azonban mégsem szívesen ragadtatnánk magunkat, éppen mert a történelemnek nincs vége. A tőkés termelési mód *történetisége* kérdésében Marx a következőket mondja az elosztási és a termelési viszonyok elemzése kapcsán, amely értékelméleti szempontból is jelentős fejtegetés. A fennállóhoz, a meglévőhöz évente újonnan hozzá tett érték három különböző jövedelemformát ölt: egy része a munkaerő, egy másik része a tőke, a harmadik pedig a földtulajdon birtokosáé. Az újonnan létrehozott összérték elsődlegesen a különböző termelési tényezők birtokosai között oszlik meg. Bármifajta társadalmi termelést előfeltételezve, mindig különbséget lehet tenni a munkának azon része között, amelynek a termékét a termelők és hozzátartozóik közvetlenül fogyasztják el, és a munka másik része között, amely mindig olyan többletmunka, amely általános társadalmi szükségletek kielégítésére szolgál (bárhogy osztják is el ezt a többleterméket, és bárki is tölti be a társadalmi szükségletek képviselőjének funkcióját). *A közkeletű felfogás* ebből, a társadalmi szükségletek létéből arra következtet, hogy emiatt az elosztási módok különbségeiktől elvonatkoztatva azonosak, hiszen az emberi természetből fakadnak,

függetlenül minden történelmi fejlődéstől. „A tőkés termelési mód tudományos elemzése viszont, éppen fordítva, azt bizonyítja, hogy ez különös fajta, sajátos meghatározottságú termelési mód; hogy miként minden más meghatározott termelési mód, ez is a társadalmi termelő erők és fejlődési formáik adott fokát előfeltételezi mint történelmi feltételét – ez pedig olyan feltétel, amely maga is egy előző folyamat történelmi eredménye és terméke, s amelyből, mint adott alapzataból, az új termelési mód kiindul; hogy az e sajátos, történelmileg meghatározott termelési módnak megfelelő termelési viszonyoknak – ama viszonyoknak, amelyekbe társadalmi életfolyamatukban, társadalmi életük termelésében lépnek az emberek – sajátos, történelmi és átmeneti jellegük van; és végül, hogy az elosztási viszonyok lényegileg azonosak a termelési viszonyokkal, ezeknek a másik oldalát alkotják, úgyhogy mind az előbbieket, mind az utóbbiak történelmileg átmeneti jellegűek ... Ha a termék egy része nem változna tőkévé, akkor a másik része nem ölténé a munkabér, profit, járadék formáit.

Másrészt, ha a tőkés termelési mód előfeltételezi a termelési feltételeket e meghatározott társadalmi alakját, állandóan újra is termeli ezt. Nemcsak az anyagi termékeket termeli, hanem állandóan újratermeli azokat a termelési viszonyokat, amelyekben ezeket a termékeket termelik, és ezzel a megfelelő elosztási viszonyokat is.” (*A tőke*. III. könyv, ötvenegyedik fejezet, MEM. 25. k., 827)

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet saját alapokon és módszertan jegyében, organikusan fejlődő irányzat, amely követi a történetiség elvét, és ezért figyelembe kell vennie mind az elosztási viszonyokba mélyen belenyúló, *Marx korához képest közhatalmi újraelosztó tevékenységet*, mind a mai, a globális kapitalizmusra mint a viszonyok újratermelésére vonatkozó új fejleményeket.

Visszatérve a marxi elmélet rekonstrukciójához: mit is jelent, ha a bérmunka-tőke alapviszonyt antagonisztikus ellentmondásnak fogjuk fel, és nem akarunk megelégedni azzal, hogy a kifejezést kibékíthetetlen ellentmondásról beszélve, magyarrá fordítjuk? Már az ellentmondás terminus is annyiban problematikus, hogy az nemcsak vitát, vitatkozó felek egymásnak ellentmondását jelenti, mint közvetlenül a szókapcsolat, hanem ontológiai, a létező strukturális természetét kifejező jelentése van.

Az antagonizmus esetében, az alap nemcsak megalapoz és létrehoz valamit saját következményeként, hanem annak egyik pólusa meghatározóbb, erősebb, mint a másik: az hordozza a totalitást, a társadalmi-gazdasági mozgásforma egészét. A két pólus szerkezeti viszonyában

alapvető, hogy egyrészt melyik az erősebb, és másrészt nem kerül-e át a gyengébb helyzetébe? Nem egyénekről, hanem osztályokról van szó, arról, hogy melyik hordozza, determinálja átfogóbban a társadalmi totalitást? A burzsoázia a termelési eszközök birtoklásán keresztül meghatározóbb, mint a másik pólus, a proletariátus, amelyet maga alá rendel, s ezzel a maga különösségét osztársadalmi szintre emeli. Csakhogy, mivel az eleven munka, a proletariátus hozza mozgásba a holt munkát, ebben, a polgári társadalomban is a proletariátus a társadalmi összreprodukció feltétele. *A tényleges totalitás a burzsoázia oldalán van, a mélyebb, a potenciális a proletariátusén. A pólusok között ez az inadekvát viszony az antagonizmus Marxnál.* A termelés alapvető szubjektuma, a munkával szabadon reprodukálható javaknál minden érték forrása, az eleven emberi munka, alárendeltje a termelő eszközöket birtokló, vállalkozói tőkésosztálynak.⁹ A polgári társadalom antagonisztikus szerkezetében a pólust képző osztályok viszonya nem látszólagos, hanem tényleges realitás, mégis tartalmazza saját meghaladhatóságát: ami potenciális, nem magáért-való a kezdetben, az kifejlődhet, magáért-valóvá válhat. A termelés alapvető szubjektuma, amely eleven munkája révén a holt munka előállítója és meghatározója, a partikuláris pólus helyzetének meghaladásával igazi pólusként, új, posztkapitalista totalitás hordozójaként léphet fel. Ugyanakkor a proletariátus önfelszabadítása nem a pólusok cseréjét jelentené, hanem megszüntetné a burzsoáziát mint a termelő eszközöket birtokló és a termelést irányító osztályt (és nem mint személyeket semmisítené meg), amivel a polgári berendezkedést hordozó pólus megsemmisülne. Míg közben a munkatársadalom részlegesen számolná fel régi, alávetett karakterét, hogy a kisajátított termelőeszközök közösségi tulajdonosaként igazgassa az eleven és a holt munka új szintézisét, üzemen belül öngazgatásként és makrogazdasági szintű, demokratikus képviselteként. „A tőkemonopólium bilincsevő válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmisítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Út a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják. A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, ennél fogva a tőkés magántulajdon, az első tagadása az egyéni, saját munkán alapuló magántulajdonnak. De a tőkés termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a tagadás tagadása. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a

földnek valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapzatán.” (A tőke I. 713)

Ez a perdöntő szöveg valóban interpretációra szorul. A kisajátítók kisajátításának történelmi tendenciáját – Bródy szerint, aki az *Überhaupt*¹⁰ eljárásainak bírálatként foglalkozik a kérdéssel – Marx Hegel kurta-furcsa és védekezően ködös módján fogalmazta meg. „Azt írta ott, a szerencsétlen Szerecsen, hogy az nem állítja ugyan vissza a (másikat kizáró) *magántulajdont*, de a (közös birtoklás alapján álló) *egyéni tulajdon* kibontakozásához vezet.” (Bródy, 1994, 24–25)

Mi itt az adekvát interpretáció? Szerintünk az, hogy Marx a *magántulajdont mint személyi tulajdont nem úzi ki* a történelemből, legitim számára (is) a saját munkán alapuló tulajdonszerzés. Ellenben *az egyén munkájának tőkeként önállósodott és ellenőrzése alól ki- és vele szembe került módozatát, az elidegenedett és kizsákmányoló munkát kell megszüntetve-megőrizni, tehát magasabb szintre emelni*. Hiszen a tagadás tagadása nem az első, tagadott állításhoz tér vissza – ez esetben lemondanánk a tőkés korszak vívmányairól, a termelési eszközök kooperatív kifejlesztéséről, a munka társadalmazásáról –, hanem a termelési eszközökre vonatkozó egyéni tulajdont emeli magasabb szintre. Egyéni, mert saját munkán alapul, de elválk a magántól (a személyes szükségletek kielégítésének körét biztosító személyi tulajdontól).

Ennyi áll az idézett szövegben. Amihez más források bevonásával hozzá tehető, hogy a termelési eszközök közös birtoklása (társadalmazás) a szabad termelők – tőkés burkától megszabaduló – rendelkezését szerzi vissza. Hogyan? Erre itt nincs recept. Szabad egyéni tulajdonosok szabad szövetségeként, közösségként, kollektívatagként, mintegy szövetkezeten keresztüli társadalmazással vagy önkormányzó-önigazgató társulásként, netán egyfajta állami tulajdon demokratizált döntéshozatali változatával? Nos, nincs direkt megoldás arra a problémára sem, hogy a magán (személyi) és a társadalmazódó termelési eszközökre vonatkozó egyéni tulajdon között van-e és ha van, milyen a határmegvonás. (Ezek olyan problémák, amelyeket élesen exponáltak az államszocialista kísérletek, és amelyek tapasztalatai nyomán tudjuk, hogy nem lehet visszaesni a XIX. századi, ott és akkor még indokolt marxí pozícióba, azon az alapon, hogy „nem gyártunk recepteket” a jövő lacikonyhája számára, vagy hogy megoldja azt majd az utókor. Aki a XXI. században szocializmusról beszél, annak ezeket a kérdéseket a gazdálkodási forma, az intézményesültség és az integrációs mechanizmus szintjén is fel kell vetnie).

A közel sem könnyű, intellektuális erőfeszítést és felkészültséget igénylő társadalomontológiai jellemzést plasztikusabban is megfogalmazhatjuk: Marx a kapitalizmus antagonisztikus alapját a termelőerők fejlődése következményeként előálló társadalmisítási folyamat és a termelési viszonyok következtében adódó magánelsajátítás között tételezte, aminek feloldása az adott társadalmi formáción belül nem lehetséges. Mindezekért a posztkapitalista perspektívák szubjektumának az osztályá szerveződő proletáriátust tekintette (*A Kommunista Párt kiáltványa*, II. fejezet), amely a gazdasági és eszmei-ideológiai harc mellett a politikai hatalom megszerzésére törekszik, hogy a tőkés társadalmi viszonyokat megszüntetve-megőrizve megteremtse a kizsákmányolás- és osztályuralom-mentes alakulatot, amely a szabad egyének szabad szövetsége révén számolja fel a nem és az egyed fejlődésének osztálytársadalmakban deformált viszonyát. Ennek a transzformációnak a történelmi szubjektuma a munkásosztály, amelynek a társadalmi struktúrában számbeli dominánssá válását és öntudatra ébredését, magáért való osztályá válását feltételezte. Centrális problémaként, differenciáltan kell tehát az osztályproblematikát elemeznünk.

A marxi elmélet megszüntetve-megőrzött érvényessége a globális kapitalizmusban: „Az eurocentrikus, ipusztuális szocializmus vége” (G. Therborn); az osztályfogalom kritériumai, változatai („laza”, „kemény”, jövedelmi osztályozó) és konstans elemei a változásokban; E. Olin Wright megoldása; Igazolódott marxi fejlődési törvények: 1. a tőke koncentrációja és centralizációja; 2. a termelés és elosztás globalizálódása; 3. a globális kapitalizmus szuperstruktúrája; 4. pluralizmus és uralkodó ideológia. Kérdőjelek az átlagprofitráta tőkeallokációt szabályozó funkciójánál.

Lépjünk tovább az irányzatalapító atya kompakt elmélete magjának bemutatásán, mert a világ sokat változott: a termelőerők jelentős fejlődésével és a munkamegosztás változásaival előtérbe került – egyfelől – a kvalifikált munka a betanított, fizikai munkával szemben, másfelől a szellemi munkák kerültek előtérbe a fizikaiakhoz képest, aminek következtében a társadalom tagozódása, a hatalmi és a jövedelmi viszonyok is jelentősen eltérnek a XIX. századi állapotoktól, még akkor is, ha az osztályfogalom két konstans eleme, a termelőeszközöktől való megfosztottság következtében előálló bérmunkás-lét és a reflexiós viszony a polgárság és a munkatársadalom között folytonos, megmaradt.¹¹

A munkásrésztvények, a kisemberek „népi kapitalizmusa” a jövedelemkiegészítést szolgálja, és a rend melletti legitimációs motívum, de nem struktúráképző. A polgárság mint osztály nemzetköziesedése sokkal magasabb, *magáértvaló* szintet ért el a globalizációval, mint a szellemileg fragmentálódott, saját autonóm munkáskultúrájára, annak fenntartására képtelenné vált egykori proletariátus. A tőke terjeszkedését a Glóbuszon nem követte a munkásság osztályá szerveződése. Még Amerikában is csupán mérsékelten, de Ázsiában, Afrikában és mástutt egyáltalán nem alakultak ki olyan szocialista tömegmozgalmak, amelyek a bérharcból kinőve, politikai tömegpárt megalakulásához vezettek volna. Legalábbis a „szocialista-szociáldemokrata évszázad” (1889–1989/91) vége óta, kb. negyven éve ez a helyzet. Az osztályá szerveződés zömében európai jelenség maradt, a tőke nagyfokú, harmadik világbeli kihelyezése ellenére. Vannak osztályszerű cselekvések, tiltakozások, szervezetek, de kevés kivételtől eltekintve, nincsenek olyan politikai ágensek (mozgalmak, szervezetek, vezetők) – mint Nicaraguában 1979-től egy ideig Ortega, vagy Evo Morales Bolíviában, Venezuelában Chavez –, akik a kapitalizmus meghaladása jegyében lépnének fel. Hasonlóan a korábbi, efemer életű afrikai szocializmus-kísérletekhez, amelyek egyértelműen nemcsak antiimperalista, hanem antikapitalista törekvések voltak (de szocializmusnak aligha voltak tekinthetők). Nyugat-Európában 1968 után a francia baloldal rövid életű, François Mitterrand-féle „Közös program”-ja és a svéd szociáldemokrácia hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji „kollektív tőkeképzési” kísérletei óta, tiltakozó mozgalmakon kívül, nincs semmi. Göran Therborn lényeglátón ábrázolja a történelmi helyzet megváltozását, amikor a marxizmus megroppant háromszögét jellemzi (2010, 147–152). Eszerint, a *történelmi társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *marxista politika* képezte háromszög csúcsai közül éppen a többszörösen meghatározó, az utóbbi tűnt el. Ez az, amelyik nemcsak szellemi hagyományt jelentett, mint a másik két sarokpont, amelyek az egyetemi-akadémiai közegben ma is élők és hatnak, hanem önálló politikát folytató munkás- és kommunista tömegpártok *praxisát*, amelyeket mozgalmak és szerves értelmiség támogatott, és amelyek nem ritkán rendszerellenes mozgalmakként léptek a politikai arénába. A kapitalizmus posztindusztriális fordulatától már nem hoz létre nagyobb, koncentráltabb és egységesebb munkásosztályt, mint ahogy ez valaha volt és hosszú távú trendnek tűnt. „Kevésbé valószínű, hogy az osztály fogalma bárhol, bármikor visszanyeri azt a jelentőségét, amivel a 19. és 20. századi Európában

bírt.” (Therborn, 2010,79) A szocializmushoz vezető utak régi térképei nem segítenek, új térképekre és tájolásra van szükség. Hogyan?

Ebben a perspektívában, amikor „az eurocentrikus ipusztuáialis szocializmus” – Therborn terminológiájával szólva (2013, 35) – elvesztette százéves történelemformáló erejét, mégis látunk alternatívákat a kapitalizmus meghaladása irányába, ennek szubjektív hordozója felől. Az új szubjektum létrejöttének nehézségeit mutatja, hogy sem a 68'-as „marginálisok”, sem a Hardt–Negri-féle *multitude* (sokaság), sem az új társadalmi mozgalmak (*World Social Forum* mozgalom, ATTAC, feministák, környezetvédők, békemozgalom, az amerikai *Occupy Wall Street!* stb.¹²), nem tudták generalizálni törekvéseiket, mert „single issue” mozgalmak maradtak. Éppen azért, mert nem kapcsolták össze törekvéseiket a kapitalizmus antagonisztikus alapzatából kinövő *Moloch*-hal, az azzal szerves kapcsolatban álló részproblémákkal. Mind a természeti környezettel való rablógazdálkodás, mind az emberi – nemek közötti, szociális, kulturális – viszonyokba történő tényszerű, nem vagy nem feltétlenül szándékolt rombolás és elidegenedés kapcsolatban áll az alapstruktúrákkal. Nem mindig direkt, közvetlen módon, de gyakran és közvetítésekkel feltétlenül. Például a fogyasztásban a termékek mesterségesen felpörgetett erkölcsi kopása („tervezett avulás”), vagy az externáliák elhelyezésének környezetromboló hatása olyan kihasználatlan evidenciák, amelyeknek nem kellene technikai-technológiai innováció-ellenességgel párosulniuk. A technika és a technológia felhasználása azonban mindig a társadalmi viszonyokba ágyazódik. Nincs olyan korlátlan technológiai fejlődés sem a mikroelektronika forradalmával, sem a nanotechnológiával, sem az atomiparral kapcsolatban, amely független lehetne a tőkés világgazdaság politikai gazdaságtanától és kultúrájától. A *konzumerizmus* – sokak által persze eleve nem szeretett – humánus kritikája egyszerre szól az ökoszféra védelméről és a kapitalizmussal szembeni kritikáról. Túl kicsi lesz a Föld egy olyan emberiség számára, amely az amerikai fogyasztási modellt kívánná és tudná követni. Arra, amely a világ össznépeességének 1/15-ét teszi ki, miközben a világ erőforrásainak harmadát fogyasztja! – P. Taylor adataival kifejezve. Ahogy Mészáros István szellemesen írja: „Bolygónk emberi és anyagi tartalékainak rablógazdálkodó kiaknázása csekély számú tőkés ország javára éppenséggel *nem általánosítható* állapot, [...] még ha át is lehetne írni az imperializmus történetét a valósággal szögesen ellentétesre, megfejelve a létező uralmi és függőségi erőviszonyok képzelt megfordításával *a fejletlen országok javára*, ha így általánosítanánk

bolygónk korlátozott erőforrásainak rablógazdálkodással folyó hasznosítását – ami máris óriási károkat okozott, holott jelenleg csupán a privilegizált kisebbség gyakorolja –, ez az egész rendszer azonnali összeomlását idézné elő.” (Mészáros, 2008, 14)

A fenntarthatóság problematizálódása kapitalista alapzaton igen messze esik már a weberi kettős (gazdasági és állami-politikai), „üzemszerű” racionalitástól, éppen a profitmaximalizálás immár évszázados hajszolásának elszemélytelenedett, *instrumentális racionalitássá válása* következtében előálló – a humánus szempontjából vett – *irracionalitása* eredményeképpen. A tőke instrumentális racionalitása tehát a humánus értékrend szempontjából teljesen irracionális.

A politikának relatív autonómiája van az alapjukat jelentő viszonyok észlelésében, feldolgozásában és a reájuk adott reakciókban, cselekvési készletekben. Ami egy hibás perspektívából felállított értékrenden, problémavilágon kívül van, az nem adhat identitást, nem motíválhat, nem erősítheti a társadalmi cselekvések politikai aktorait. A „nem-materiális, kognitív munkák” előtérbe kerülése ellenére, a munkamegosztási, elosztási¹³ és hatalmi viszonyok változása ellenére *létezik a munkatársadalom mint osztály*: a tulajdonviszonyok és a bérmunka-tőke-viszony egymásra vonatkoztatottsága életben tartja az osztálynak ezt a variábilis összetevőiben megváltozott karakterű fogalmát. Sem a fizikai-kétkezi, sem a produktív-improduktív, sem a kvalifikált-kvalifikálatlan munka nem azonos a munka fogalmával, ezek *csak különös formái a munka általános fogalmának, amely mindig szellemi és fizikai képességek változó arányú mozgásba hozásának együttese marad*; mégpedig célkitűző értelem által vezetett, eszközt használó, szükségletkielégítő tevékenység. A munka társadalmi és gazdasági felszabadítása változatlanul csak ennek az osztálynak a hosszú távú történelmi tette lehet, ha és amennyiben megtalálná a kapcsolatot a jelenkor társadalmi, gazdasági, kulturális konfliktusaihoz. Amit nem keresnek, azt persze nem is találhatják meg.

A munkásosztály szociológiai értelemben vett konkrétságát, társadalmi súlyát nézve, és politikai érdekérvényesítő képessége – a magáértvaló osztállyá válás – tekintetében, hosszú távon nem töltötte tehát be a marxi elméletben hozzá fűzött várakozásokat. Ugyanakkor zavart okozhat az is, hogy egy nagyon „laza” osztályfogalom (minden bérből és fizetésből élő dolgozó, alkalmazott, beletartozik, függetlenül helyzete egyéb összetevőitől; ekkor például a kékgalléros munkásoknál kétszázszor többet kereső „top” menedzserek vagy a tőkéseket [ki]szolgáló személyzet is ide esik), illetve a nagyon

„kemény” mellett (amely szerint kizárólag az értéket előállító, s azt nem közvetítő, produktív munkavégzésre alapozó, *legszűkebb* ökonómiai kritérium szerinti osztályfogalom *érvényes*; pl. Kolosi Tamás, 1974, Wiener György¹⁴) számtalan összefüggésben lehet az „osztály” szót használni, ha azon *valamilyen jellemző szerinti osztályozást* értenek (aminek, eltérően, persze, az előző két változattól, már nem sok köze van a marxi elmélet mélységéhez).

A *minőségi* kritériumokkal dolgozó marxi és a *jövedelmi-mennyiségi* viszonyokra redukált szociológiai osztályfogalom viszonyát értékesen foglalja össze Erik Olin Wright, az analitikus marxizmus képviselőjeként, „Az osztályelemzés megközelítései” c. tanulmányában.¹⁵ Persze, látnunk kell, különösen Kelet-Közép-Európában, hogy a *jövedelmi viszonyok az életlehetőségeket döntően meghatározzák* egy társadalomban, s így a magyar vagy lengyel munkás 1989-ben annak a jegyében nem lépett fel az államszocialista kísérlet védelmében, hogy „bárcsak úgy kizsákmányolnának, mint egy német munkást”. Fogalma sem volt arról, hogy nyomott bérei mellett mennyi „ingyenes” közfogyasztást kapott ő és családja, és fogalma sem volt arról, hogy a hierarchizált világkapitalizmusban Kelet-Európa az *olcsó munkaerő gazdaságába integrálódik a rendszerváltással*. Negyedszázad után a magyar munkás foglalkoztatása 1 óra munkáért mindössze bruttó (bérköltség + járulékai) 8 euróba kerül, a cseh és a szlovák 10, a lengyel 9 euróba, miközben a német vagy az osztrák munkás 32 euróért foglalkoztatható.¹⁶ A reálbérek szempontjából pedig még rosszabbak az arányok. (A munkásosztály egykori „szentkénti” értelmiségi idealizálására semmi szükség, ha számítanak az empirikus-történelmi tapasztalatok is.)

Az osztály fokozatok szerinti koncepciójában – mondja Wright – a felsőosztály, a felső középosztály, a középosztály, az alsó középosztály, az alsóosztály és a létminimum alatt élők (*underclass*) egy létra fokai. Az osztályokat azonban egymással kapcsolatban álló fogalmakként kell használnunk, amelyek nem csupán egymáshoz viszonyítottak, hanem egymással társadalmi viszonyban állókként is. „Az osztályok nem önkényes részek egy folytonosságban, lentről felfelé, elnevezéseiket az őket összefoglaló társadalmi viszonyokból kapják. A kapitalizmus osztálystruktúrájában a probléma nem egyszerűen az, hogy a dolgozóknak kevesebb jut valamiből, amiből a kapitalisták többet birtokolnak, hanem inkább, hogy egy olyan kvalitatív pozíciót foglalnak el a társadalmi viszonyokban, amelyekben a dolgozókat kapitalisták (vagy helyetteseik) alkalmazzák, akik majd a munkahe-

lyeken zajló tevékenységeket irányítják. Az osztályelemzés releváns marad egészen addig, amíg az egyenlőtlenségek a társadalmi viszonyokba ágyazottak, nem pedig az egyének tulajdonságai (kiemelés: Sz. P.). Ez nem a társadalmi viszonyok egyszerű, egydimenziós megközelítését jelenti. Egy relacionális osztályelemzés nem feltételez bináris osztályokat. Nézetem szerint, az osztályelemzés feladata, hogy az osztálystruktúrák komplexitását elméletbe foglalja anélkül, hogy feladná az osztály fogalmát... az osztályviszonyok ellentmondásos helyzetének vizsgálatában” – így Olin Wright.

Egyetértve az elmondottakkal, azt a kiegészítő kommentárt kell hozzáfűznünk, hogy az általunk felhívott kétpólusú reflexiós meghatározottság sem zárja ki a továbbdifferenciálást, sem a jövedelmi létrák, sem a társadalmak szocio-kulturális struktúráltságának egyéb vonatkozásaival. Avval, hogy a tőkés osztály pólusán belül nagypolgárságról, közép-polgárságról, kispolgárságról vagy ezen rétegek egyes csoportjairól beszélhessünk. (*Mutatis mutandis* ez érvényes a munka társadalmára is.) Ami a szocio-kulturális meghatározottságot illeti – immáron Olin Wrighttól függetlenül –: marxisták számára elfogadhatatlan, hogy az osztályviszonyokat kiiktatva, a kirekesztés problémáit léptessék a kizsákmányolás helyére. A kapitalizmus vezérlőeszméinek változásait bemutató Jim Mc Guigan szerint is, ez legalábbis félrevívó, mert éppen a strukturális alapviszonyt negligálja a társadalomkritikában az, amikor a kizsákmányolás-fogalmat kiszorítja a kirekesztése. Igaz, ez lehetővé teszi, hogy negatív jelenségeként kezeljék az elnyomást, a nők vagy az etnikai és más kisebbségek elnyomását, a munkanélküliekét vagy az *underclass*-rétegeket, de anélkül, hogy beszélnének a társadalmi osztályok/rétegek és a szocio-kulturális csoportok kapcsolatáról, viszonyairól. A kirekesztés narratíváiban – bármennyire és értékes kritikát tartalmazzanak bizonyos vonatkozásokban – a polgárságnak mint osztálynak nincs konstitutív kapcsolata a kirekesztéssel, létalapjától független adottságként kezelik a hálózati, informatikai társadalom leírásaiban. Még egy olyan jelentős szerzőnél, mint Manuel Castellsnél is (1996) ez a helyzet (J. Mc Guigan, 2013, 169–170).

Milyen perspektívák jönnek tehát itt szóba, a megváltozott társadalmi viszonyok következtében?

I. Az ellenhatalmak (*controlling power*) nélkül maradt *centrumkapitalizmusban* nem következett be sem világméretű prosperitás, sem a nyugati dolgozó osztályok életminőségének javulása.¹⁷ A stagnálás és az egyenlőtlenségeknek a Piketty és mások által leírt dimenziói miatt kérdéses, meddig tudják pacifikálni a munkatársadalmat?

(Bár igaz, az osztályszinten egyenlőtlen, maga alá rendelő, hierarchikus és ezzel pótlólagos erőforrásokhoz jutó centrumban ezt elég régóta megoldják.) Mindazonáltal, egy fordulat lehetőségét az osztályelmélet „munkatársadalomkénti” felfogása nem zárja ki. Mindez aligha lehet releváns egy-egy országban, elszigetelten, legalábbis mintaadó áttörést, globális kihatással, csak egy demokratizált és szocializált EU-szinten hozhatna.

II. A globális kapitalizmus elnyomottjainak, kizsákmányoltjainak, népi mozgalmainak energiája, a nem-Észak („Dél”) felől jövő kezdeményezésekkel – de szélesebb és talán átütőbb bázison, mint a latin-amerikai „egyenlőtlen fejlődés/gyenge láncszem/USA-hátország helyzet” által motivált plebejus-demokratikus és elnyomott etnikai kisebbségek kiváltotta kísérletek esetei –, a konfliktusok dinamizálódásával és generalizálódásával életet lehelhet a kapitalizmus meghaladásának törekvéseibe. Különösen, ha lenne kapcsolódása a fentebbi potenciális áttöréshez.

Akár az egyenlő (I.), akár az egyenlőtlen (II.) fejlődésből, és még inkább a kettő találkozásából kinőhető rendszertranszcendens fejlemények minden marxistát foglalkoztattak és foglalkoztatnak (kivéve azokat a perspektívát vesztett posztmarxistákat, akik azt feltételezik, hogy kiléptünk a tőkés alapú modernitásból). Marx is így volt ezzel, bizonyítva, hogy mindenkor a munka társadalmi felszabadítása és az elidegenedés leküzdése egyetemes problémája foglalkoztatta, éppen az emberi lényeg adott fejlettségi fokon elérhető szabadságfokának távlatából. (Következőleg: nem volt valaminő Európa-centrikus fölénytudata, mint ez újabb keletű „szakutódosok” Marx kisebb újságcikkeiben itt-ott fellelni vélük).

Szélesítve az elemzés perspektíváját, forduljunk rá arra a kérdésre, hogy a ma álláspontjáról hogyan néz ki a marxi elmélet érvényessége, amikor tőkés világrendszerben élünk, mert nem következett be sem a XIX–XX. századi proletariátus, sem a XX–XXI. századi – és itt láttuk, korszerűsíteniünk szükséges – „munkatársadalom” (*Arbeitsgesellschaft*) önfelszabadítása. Azonban erősen figyelembe kell vennünk, hogy a kapitalizmus ma már tényleg nemcsak Nyugat-Európát és Észak-Amerikát jelenti, mint a XIX. században, hanem világrendszerre vált. Marx sok szempontból számolt egy ilyen fejleménnyel, mert elemzéseiben a világkereskedelem és a világgpiac jelentős szerepet kapott (I. 141). A tőke centralizációs trendje kapcsán például így fogalmazott: „[...] valamennyi nép bekapcsolása a világgpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege”

fejlődik ki (I. 713).¹⁸ A mai kutatások felől, Marcel van der Linden két összefüggésben is megerősíti a marxi elmélet előrelátását: „Számos szerző megpróbált általános tendenciákat feltárni a tőkés fejlődésben. Bizonyos trendeket illetően van egy meglehetősen széles körű konszenzus. Ilyen például a külső körülmények által állandóan megzavart, de a 19. század óta mégis egyenletesen *előrehaladó tőkekoncentráció és -centralizáció*, vagy hasonlóképpen *a termelés és az elosztás megszakításokkal kísért, ám mégiscsak előrehaladó internacionalizálódása (globalizálódása)*. Majd hozzátesz egy további fontos trendet: „A fogyasztás szférája... és a pénzügyi szektor... hatalmasan megnövekedett jelentősége is a kutatók körében általánosan elfogadott trend.” (van der Linden, 113, 55)

Nem mond ez ellent a marxi elemzéseknek, noha direkt módon ezek arányait, jelentőségét nem anticipálja. Ma a világ megtermelt GDP-jének mintegy egynegyede realizálódik a világkereskedelemben, ami a XIX. században elképzelhetetlen volt. A hálózatokkal összekötött tőzsdék és pénzügyi központok nélkül, a „money-driven economy” világa és a szállítási költségek olcsóbbá válása nélkül aligha jöhetett volna létre az a globális kapitalizmus, amely kapitalizmus centrum-országainak óriásvállalatai, a TNC-k és a nemzetközi burzsoázia uralmát jelentik a munkatársadalom és a félperifériák-perifériák felett. Mint ahogy igen nagy hatékonyságra tehetett szert az autonóm munkáskultúra kb. jó száz esztendő újratermelésének (1860-tól) szétverésében az a fogyasztói tömegkultúra (időnként egyenesen fogyasztói kreténizmus), amely beágyazódik a homogénizált kultúrripari termékeket terjesztő *média-világbirodalmakba* (hollywoodi filmipar, Bertelsmann, CNN stb.). A felépítmény ideológiai-kulturális összetevőjét illetően, a „minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája” marxi-engelsi tézise¹⁹ éppen ezért érvényes korunkban is, ám a fejlett centrumországok vonatkozásában egy kiegészítéssel: ahol polgári demokratikus viszonyok vannak, ott az eszmék, világképek, értékelések szabadon megjelenhetnek, nem kell cenzúrázni azokat – mint az autokratikus, diktatórikus politikai rezsimekben –, virágozhat a pluralizmus, *ugyanis elég a döntő és mérvadó fórumokat kézben tartani az uralkodó osztályok érdekében, akár egy semlegesnek tételezett politikai osztály kormányzása közepette (Poulantzas-paradoxon)*,²⁰ *akár azok politikai képviselője jegyében*. A tolerancia így és ezért *represszív*: az információs bőség, a sokféleség zavarában autonóm módon tájékozódni nem tudó embereket elég a döntővé váló kérdésekben a tudatipar által megfelelően orientálni

vagy manipulálni. A marginális fórumokra, perifériákra szorított kapitalizmuskritika vagy az egyenesen antikapitalista nézetek, értékelések hatáslehetőségei csekélyek az óriási tőkeerővel működtetett, hatékony tömegbefolyásoláshoz jutó médiához, országhatárokat átszelő orgánumokhoz képest, amelyek a kapitalizmus új szellemiségét, egyfajta „cool” kapitalizmust terjesztenek a nagyvilágban. Egy olyan rendszer képét, amelyben mindenki élvezheti a hálózati társadalom mobilitási előnyeit, az autonómiát és az önmegvalósítást, amelyben mindenki olyan „cool” kapitalistává válhat, mint, mondjuk, Bill Gates.

Az elértett, de sokat csepiült *alap, valójában alapépítmény–felépítmény viszonytal* – mint az alap–következmény ontológiai viszonyának egyik, Marxnál kitüntetett szerepet kapó tárgyspecifikus esetével kapcsolatban is – az a helyzet, hogy keletkezése után másfélszáz évvel könnyen alkalmazhatóvá vált a globális kapitalizmus irányításának értelmezésében. Abban, hogy bár nincs világkormány, és eltérően a Hardt–Negri szerzőpáros álláspontjától, „Birodalom” sincs (mert nem emelkedett fel egy új szuverén), *a politika globális alakítása azonban mégis megtörténik*, éspedig a globális kapitalizmus *szuperstruktúrája által: nemzetközi szervezetek, normák és szerepek intézményesülése révén*. A szuperstruktúra *per definitionem* egy olyan felépítmény, ahol az önmagukat dereguláló államok nemzetközi egyezményei regulálják a világgazdasági viszonyokat. Negatív oldaláról indulva: mit nem jelent, legalábbis *számunkra* mit nem jelent, a szuperstruktúra. Először is: szó sincs valamiféle New York–Tel Aviv-összeesküvésről, valaminő, a pénztőke mozgását abszolutizáló, olyan jobboldali anti-kapitalizmusról, amely aztán előszeretettel keres bűnbakokat – *a tőkés világgazdaság társadalmi viszonyainak elemzése helyett* – a zsidóságban. Faji kérdéssé alakítva azt a szociális kérdést, amely a mai világtársadalom anyagi, szellemi és hatalmi egyenlőtlenségeit jellemzi, éspedig azon törekvés jegyében, hogy visszavegyék a jóléti állam vívmányait, és újra „kapitalizálják a kapitalizmust”. Pozitív meghatározottságai felől nézve, a szuperstruktúra *intézményi és ideológiai* elemek együttese, s ennyiben a gazdasági alapépítménynek a felépítménye, ám a világtársadalom olyan sajátos állapotában, ahol e felépítményi szerkezet nélkülözi a legitim közhatalmat, a nemzetállami cselekvések mögött álló impériumot. *Intézményesülés*, mert leírható *szervezetek* (IM=pénzügyek, valuták árfolyama; Világbank=hitelügylek; WTO=világkereskedelmi normák, G8; hitelminősítő szervezetek; OECD-koordinációban résztvevő országok stb.), *normák, szerepek*, továbbá *szocializációs* mechanizmusok és *informális befolyásolások*

(pl. a Bilderberg csoport összejöveteli) együtteseként, illetve egyidejűleg *ideológia*, mert a szuperstruktúra politikai szereplőinek koordinációját teszi tudatossá és cselekvőképessé, a főáramú neoliberais gondolkodásmód meggyökereztetése által. Ez a *washingtoni konszenzusban* (1989) nyerte el legvilágosabb kifejezési formáját – amit persze, a mindenkire egyformán kiterjesztett modernizáció ígéretének csődjei nyomán, ma már – a neoliberális állam alternatívájaként jelentkező poszt-washingtoni konszenzussal – az *erős állam* (Fukuyama, 2005), vagy progresszívebben, a *fejlesztő állam* modellje felől is erőteljesen bírálják. A nemzetállami felépítmények feletti képződmény tehát világpolitikát meghatározó jelentőségű, s ezért *szuperstruktúra*.²¹ A világgazdaság infrastruktúrája egyfelől saját szuperstruktúrával rendelkezik, amely megkülönbözteti minden más, korábbi, tőkés formáció felépítményétől, másfelől ez a szuperstruktúra saját alapzatának a következménye: ki is fejezi, jogviszonyaival oltalmazza és relatív autonómiája révén alakítja és formálja is a világgazdaság s ennek következtében, a világtársadalom érdekviszonyait. Ily módon, az *önmagukat dereguláló centrum-nemzetállamok nemzetközi intézményeken és megállapodásokon keresztül szabályozzák – saját, jól felfogott érdekeik szerint – a szabadversenynek, önszabályozónak mondott világpiacon*. Állam- és jogelméletileg általánosítva: a *szuperstruktúra és a „legfelső” helyzetéből kiesett, szuverén nemzetállamok között legtöbbször valaminő funkcionális munkamegosztás komplementer és alárendeltségi viszonya áll fenn*. A marxi reflexiók fogalomalkotás *mutatis mutandis* érvényes tehát.

*Új korszak... És mégis: négyszáz éve a tőke–bérmunka alapviszonyra épülő társadalmakban élünk; ez a modernitás egyik alapja.*²²

Sok minden új van a nap alatt, azonban sem a *tőketulajdon és a tőkefunkciók elválása* (menedzseri „forradalom”),²³ sem az átlagos profitráta tőkeallokációban betöltött szerepéhez kapcsolható kérdőjelek,²⁴ vagy a mesterséges monopóliumok és a kvázi monopóliumok (szabadalmak, adómentességek és dotációk stb.) révén elérhető monopolárak értéktörvényt csorbító (hatályon kívül helyező?) hatása; sem a fizetőképes keresletet egészen a válság kirobbanásáig mesterségesen fenntartó *hitelpénz- és pseudo-fedezeti* (pl. sub-prime adósok) *ügyletek, konstrukciók*, nyomukban a veszteségek társadalmatisításának gyakorlatával (2008-tól), ezen mit sem változtatnak. Marad

a bérmunka–tőke-viszony alapzata, miközben a veszteségek telepítésébe és a jövedelmek polarizálódó elosztásába mélyen beleszól a közhatalmi (állami) és a nemzetközi pénzügyi rendszeren keresztül érvényesülő újraelosztás. Az eleven emberi – szellemi és fizikai – munka alárendeltje saját, vele szembe kerülő és tőle elidegenített termékének, a holt munkának, ebben a pólusokra tagolt alap–következmény viszonyban. Ez csak akkor dőlné meg, ha egyrészt, kétségbe vonhatóvá válna az emberi munka értékalkotó jellege az üggyöntő területen, a munkával szabadon reprodukálható javak előállításában, és ezzel kétségbe vonhatóvá válna az értéktöbblet-termelés is, illetve másrészt a profit feletti magánrendelkezés. Az első összefüggés elleni támadást, furcsa módon,²⁵ a *Wertkritik* marxista irányzata (I.) dolgozta ki, a másodikkal szemben az *adminisztratív, államilag-politikailag szabályozott kapitalizmus-értelmezés* áll, elsősorban az 1929–1933 után létrejött, magas szintű újraelosztó intervenció nyomán (II.).

(I.) *Az igaz, a hamis és a megválaszolhatatlanul nyitott kérdések az értékkritikában* (R. Kurz és A. Jappe: *Wertkritik*)

A kapitalista tőkefelhalmozás belső korlátainak keresése kitüntetett marxi probléma, és mellette valóban R. Luxemburg (1912) és a szintén jelentős H. Grossmann (1929) nyomdokaikba lép a *Wertkritik* is. Csakhogy: 1. *nem a profitráta tendenciális esésének törvényszerűségét* elemzik, mint Marx (*A tőke*, III. könyv, Első rész, Harmadik szakasz, MEM. 25. k., 202–253), Rozsnyai (2002, 8–38), Artner (2006, 28–29) és mások;²⁶ 2. *nem is a válságelmélet felől közelítenek* (a túltermelés és a válságok ciklikussága mögött a fizetőképes kereslet hiánya, az „alulfogyasztás” áll, ami végső soron a tőke túltermelése következtében áll elő); 3. *nem is a mesterséges hitelpénzzel és konstrukciókkal teremtett fizetőképesség növelése, a gazdaság finanszírozódása és a vele járó lufik kidurranása az igazi probléma* – ezek részleges túlélési reakciók átmeneti állapotokra, tünetekre; hanem 4. *magyarázatukban radikalizálnak: maga az értéktermelés érte el belső, immanens határait*. Nem az előállított értéktöbblet feletti magánrendelkezéssel van baj – ez esetben a termelés és az elosztás szocializálása lenne az adekvát válasz –, hanem azzal, hogy az értéktermelésen alapuló termelési mód tűnik el, mivel „az emberi munkát szinte teljes egészében helyettesítik a különböző technológiák. Az árutermelő társadalmak napjai meg vannak

számlálva. A kapitalizmus elkerülhetetlenül végső válsága felé tart. Robert Kurz szerint, tételezhető egy automatikus összeomlás, mert az áru és pénz kategóriái, az értékforma csak a kapitalizmusra igazán jellemzők. Marx és az *egzoterikus marxisták*²⁷ a logikai és történeti megközelítés egysége jegyében visszavetítették a tőkés áruforma jegyeit, a csereértéket és a pénzt a kapitalizmust megelőző időkre, mert megfertőzte őket a módszertani individualizmus és pozitívizmus polgári tudományossága.²⁸ Szemben az *ezoterikus Marx-szal*, aki nem maradt az értékforma és a tőkefetisizmus rabja: elrugaskodott a munka ontológizáló szükségszerűségétől és egy olyan társadalom perspektíváját kereste, „ahol a termelés és a csere többé nem a pénz és az érték automatizált közvetítésén keresztül történik, hanem a szükségletek szerint.” (Jappe, 2013. 7)²⁹ Ahogy Kurzt idézi a szerzőpáros: „A nevezetes tudástársadalom nem lehet kapitalista, mert nem alapozódhat az absztrakt munka kvantitatív kategóriájára. A munkatársadalom határai a kapitalizmus határai: az elvont munka le fogja rombolni önmagát.” (Balázs–Losoncz, 2016, 45)³⁰ Az egzoterikus Marx kritikai politikai gazdaságtant művelt. Az ezoterikus Marx és a Wertkritik elméletalkotó stratégiája eltérő: a politikai gazdaságtan kritikáját adják. Túllépnek a modernitáson.

Voltaképpen tehát a munka vége eszerint is a tudástársadalom, vagy egzaktabban, ismerősebben és pozitív formára hozva: egy nem kapitalista „szellemi termelési mód”, amely eszerint,³¹ elődje automatikus felváltásának eredménye lesz. Bizonyosságaink nincsenek, kételyeink viszont vannak az értékkritikával kapcsolatban. Három ellenvetésünk a következő. Egyrészt a munka, mint ezt már kifejtettük, a Wertkritik kritikája ellenére társadalomontológiai, vagy ha tetszik, antropológiai kategória, a nembeli lényeg kategóriája, ami meghaladhatatlan. Az élet alapja, érték.³²

A második problémához idézzük Jappe egyik levezetését: „Az érték létrehozatala (amely magában foglalja az értéktöbbletet, így a profitot is) és kifejeződési formája, a pénz, a kapitalista termelés egyetlen célja – maga a „használati érték” termelése lényegében csak másodlagos jelentőségű. Egy áru értékét a létrehozatalához szükséges „absztrakt munka” mennyisége határozza meg, azaz a munka, mint az emberi erő kifejtés tiszta formája, mely nincs tekintettel a munka tartalmára, csak mennyiségére. Egy áru minél kevesebb munkát tartalmaz, annál kisebb az »értéke«, majd Jappe ennek a csökkenő értéknek a megalapításához helyesen hozzá teszi, hogy ehhez a termelékenységi szint történelmi változását figyelembe kell venni. (Itt voltaképpen a tőke

növekvő szerves összetételének, a c+v-nek a változásához érkezünk el, amelyet a profitráta tendenciális esésének problémájaként a 26. jegyzetben vizsgáltunk meg).

Az első mondathoz: nem az érték foglalja magában az értéktöbbletet, mint Jappe állítja, hanem fordítva: az értéktöbblet az értéket. Az önfenntartó, tehát szükséges munka is érték, de csak akkor kapcsolódik az értéktöbbletbe, ha a munkavégző képességeinek eladására kényszerült. Az önfenntartó munka is érték, de nem foglal magában értéktöbbletet.

A második mondat nem a megértés céljából függeszti fel az érték és a használati érték összefüggéseit, ami ismeretelméletileg legitim eljárás lehetne, hanem ontikusan, reflektálatlanul („lényegében csak”) tételez mennyiséget, minőségtől-tartalomtól függetlenül. Az értékszubsztancia gondolatilag lehetséges absztrakció, de ha nem kapcsolódik mennyiséghez (ha azt 0-nak tételezzük), akkor nem lehet lét-kategória. Egy érték érvényessége feltételezi az érvényesülés minimumát. Ennyiben munka-kvantitás sincs minőség nélkül, egymásra vonatkoztatottak az emberi erő kifejtésben, tehát olyan reflexiós fogalmak, amelyek a mérték kategóriájában jutnak szintézishez (ami nem feltétlenül a pénz).

Így van ez az *anyagi* és a *szellemi* (tudás-mozzanatok) tekintetében is: történelmileg óriási arányváltozáson mentek át, az utóbbi összetevő javára, ezért új mértékek születnek, és ez az automatizációval csak folytatódik. De a munkát végző alany vonatkozásában mindig lesznek a szellemi összetevőnek anyagi (biológiai és társadalmi-kulturális), illetve az anyaginak szellemi meghatározottságai. A szellemi munka is munka (marad), akkor is, ha mind előállítójának, mind termékének piaci közvetítése nélkül az idővel gazdálkodnánk – feltételezve a termelékenység egy adott szintjét.

Harmadrészt, módszertani egyoldalúság csak az objektív folyamatokról írni a szubjektív ágensek nélkül. *Objektív* folyamatok és viszonyok mellett az azok által életre hívott lehetőségeket, alternatívákat és az ezekre adott *szubjektív* reakciókat együtt kell kezelni, értékelni.³³ Automatikus összeomlás a birodalmak világában volt, ahol a politikai hatalom nem tudta fenntartani autoritását az adott területen élő népesség felett. A tőkés világrendszer nem birodalom, benne valóban nem a politikai irányítás, hanem a belső ellentmondások elemzése a kiindulópontja minden társadalmi-politikai praxisnak, azonban enélkül aligha nő át valaminő „szellemi termelési módba” vagy értéktermelés nélküli új integrációs formába.

Azonban azt is látni kell, hogy egy reális közgazdasági probléma nyitva maradt: *a bonyolult munkatermékek és a komplex szellemi munka* kérdéséről van szó. A bonyolult termékek értékét, Marx szerint, *az előállításukhoz felhasznált alkotóelemek értékével lehet meghatározni*. Ebben a tekintetben éppen a Marx utáni, harmincas évekbeli matematikai gazdaságtani kutatás a perdöntő, amely a marxi megoldást formalizálni tudta, és ezzel bizonyította s egyszersmind alkalmazhatóvá tette. Ezzel megdőlt Böhm-Bawerk egyik híres ellenérve, az értékek *körkörös meghatározásának* Marx ellen felhozott vádja. „Sokismeretes egyenletek megoldása mindig körkörös: egyszerre s mintegy „egymásból” kell kiszámítani azt az értékegyüttest, amely kielégíti az adott egyenletrendszert” – mint ezt Bródy András meggyőzően írja. A bonyolult munka feloldása egyszerű munkában, egy termék értékének kifejezése más termékek értékében gyakorlatilag sem kivihetetlen, és nem vezet végtelen regresszushoz. „Az elvileg persze végtelen számításmenet tetszőleges pontosság elérésekor megszakítható. Ez az úgynevezett *iteráció* [fokozatos közelítéssel az eljárás egyre pontosabb értéket adó megisméltése – Sz. P.], a megoldás egyik ismert és a számítógépeken gyakorta alkalmazott módszere.” (Bródy, 1994, 20)

A bonyolult vagy komplex termékek értékét tehát meg tudja oldani az értékelmélet, a felhasznált alkotóelemek értékére történő szétbontásával (és azoknak az átlagos társadalmi ráfordításokra történő visszavezetésével). Bródy arra nem tér ki, hogy *a komplex szellemi termékek* esetében, ami voltaképp a tudományos termelő erő, működtethető-e ez az értékelméleti magyarázat? Mennyi átlagos társadalmi ráfordítással állítható elő a gőzgép ötlete, James Watt találmánya vagy a mikroprocesszoroké? Az biztos, hogy ami új, és valóban új tudás, az közvetlenül nem vezethető le a régiből. (Schumpeter egyik innováció-meghatározásával érzékeltetve: „akárhány postakocsit kötünk össze, sosem lesz belőle vonat.” Amihez kiegészítésként hozzáteendő, hogy a lóerő mértékével méri a vonat teljesítményét is, ami arra utal, hogy az újat, a vonatot, bár nem lehet visszavezetni a régre, a lóvontatású postakocsira, de az új mértéke a régi marad, az újítás arra vonatkoztatott.)

Négy problémát látunk: a szellemi termék előállítójának, a *szellemi termelőnek* és a *szellemi termék természetének*, a kettő *együttse hatásának*, és végül a *közösségi tudásvagyon* társadalmi kezelésének kérdését.

ad 1. Nézzük először a szellemi termelőt. Ha már most *nem a munka termékét* nézzük, amely kapitalizmusban vagy más piacgazdaságban áruformát ölt, és a beléfectetett ráfordítások mellett (objektív ténye-

ző) a piaci kereslet-kínálat (szubjektív, változó tényező) stochasztikus mozgása szabályozza értékét, azonképpen, ahogy a termék árcentruma az értékcentrum körül kristályosodik ki, *hanem előállítójának értékét*, akkor vaskos, megoldatlan problémák kerülnek elő. Nemcsak a munkaérték-elmélet alapján, hanem – mint Bródy jelzi – a marginalisták megoldásaiban is, akként, hogy mivel egyik iskola sem tud pontosan mérni, kénytelenek méréseik elvégzésekor egymástól kölcsönözni (Bródy, 1994, 26–27). Mennyi munkaértéket tartalmaz Mozart vagy Bill Gates vagy egy átlagos képességű egyetemi tanár szellemi munkavégző képessége? Az átlagos képességű egyetemi tanár kérdése még megoldható: neveltetésének és képzésének ráfordításai mellett, *ceteris paribus*, reprodukálhatók ezek a képességek. Zsenit viszont nem lehet reprodukálni, a nevelésébe-képzésébe befektetett ráfordításokkal előállítani.

ad 2. A *szellemi termék* természetének három karakterisztikus vonását emeljük ki, amelyek miatt eltér a materiális javaktól, illetőleg a szolgáltatási termékektől. 1. a szellemi termék használata során nem kopik el, mint a fizikai dolgok, sőt, kollektív használat és gazdagodás jellemzi, jellemezheti; 2. természetének ellentmond a monopólizálása, mert fejlődésének érdeke, hogy minél többen használják és variálják, és ezzel gazdagítsák hasznos tulajdonságait; 3. indukálója nem a piaci kereslet, hanem az egyéni-emberi szükséglet. („Köz-kincs” – mondhatjuk összefoglalóan a szellemi termékre.) Hogyan változtatja meg a szellemi termék eme közösségi természetét a tőkés termelési mód? Úgy, hogy a magántulajdon viszonyaihoz igazítja, kvázi monopóliumokat létesítő állami-jogi kényszerével – mondja Wallerstein (2006, 46–50). Tökéletes monopolhelyzet fenntartására az állam sem lenne képes, de mesterségesen létrehozott kvázi monopóliumok kikényszerítésére igen. Alapvető ebben a *szabadalmak* rendszere, amellyel a találmányok felhasználási jogait levédik mások elől. Az ilyen módon védett termelés sem jelent abszolút védettséget, még a high-tech esetében sem, mert más, alternatív módokon is kikísérletezhetnek eredményes megoldásokat. Kvázi monopólium, *oligopólium* azonban elérhető, és ez tartós *extra-profitot* hozhat, hasonlóképpen a *protekcionista* politikákhoz vagy az állami *szubvenciókhoz* és *adókedvezményekhez*, amelyekkel sokáig magas profitrátát tarthatnak fenn.³⁴

ad 3. Ha a szellemi termelőt és az általa előállított terméket *együtt* nézzük, akkor erre a *társadalmi termelő erők* híres, a *Grundrisse*-ben megfogalmazott marxi passzusai a leginkább mérvadók.

„Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképpen nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a kevesek munkátlansága az emberi faj általános erői fejlődésének [...] Egyfelől tehát a tőke a tudomány és természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatív) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák [...] Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.” (Marx, 1984, MEM 46/II. 168–170)

A „munkás”, aki „a termelési folyamat mellé lép”, illetve a „termelőerővé vált általános tudás, ismeret” alanya ebben a szövegrészletben egyértelműen a szellemi termelő – interpretálja a híres passzust a Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor szerzőpáros.³⁵ Ezt a magunk részéről termékeny, de fenntartásokkal kezelendő interpretációként értékeltük. Többek között azért, mert a szellemi termelési mód akkor és attól lehetne megalapozott, ha azonos absztrakciós szinteket feltételezve, a pozitív, kontrárius ellentét az anyagi termelési mód volna. Ilyen azonban nem volt a történelemben, feltehetőleg ezért szól a társadalmi formák elmélete rabszolgatartó, antik, ázsiai, feudális (germán), modern polgári, tőkés, és szocialista-kommunista termelési módokról, amelyeket a tulajdoni és termelési viszonyok specifikálnak. Irányítsuk ezért is figyelmünket a szellemi termék (információ–ismeret–tudás) *tulajdoni meghatározottságának* szempontjára.

ad 4. A szellemi termeléssel kapcsolatos, még nem elemzett kérdés, hogy az *információ* és a *tudás* viszonya hogyan alakul. A kettőt gyakorta megengedhetetlenül azonosítják. Az információ eredendően semleges fogalom, lehet tudás, lehet ismeret és bármi más. Egy pont is információ. Miközben a társadalmi viszonyokba ágyazottan működő *tudás (savoir)* – amely, Hobbes és Foucault nyomán tudjuk, több és más, mint az *ismeret (connaissance)* – a legfontosabb fogalom. Bár min-

den információ vagy azok jelei tárolhatók, jelfolyamként a világhálón közvetíthetők, problémamegoldó műveletekre alkalmasak (és csak a megoldással válnak az információk tudássá), továbbíthatók és terjeszthetők – napjainkban ezek elérhetősége is áruformát ölt. Minimum abban, hogy kell hozzá számítástechnikai apparátus, nem is beszélve az elérhetőség és a szolgáltatások megfizetésének visszerthes módjairól. Az *open source* speciális problémája önmagában aligha hozhat áttörést a tőkés magántulajdoni viszonyok komplexitásában, bár kétségtelenül kollektív szellemi termék. Az ismeret, mint olyan, mint szellemi tartalmak elsajátíthatósága – oktatás és nevelődés útján – pedig, legalábbis egy részét illetően, eddig is ingyenesen állt rendelkezésünkre: így a Pitagorasz-tétel vagy a szabadesés megismerése éppúgy nem volt visszerthes, mint például a nemzedékek és nemek közötti reciprocitás (kölcönösség, szolidaritás) szervező elvén nyugvó családi együttműködés elsajátítása.

A legfőbb termelő erő – éppen ismeretei révén és tudásával – maga az ember. Miközben ennek egysége ellenére igen sokféle társadalmi forma és termelési viszony között alkalmazza ismereteit, tudását, sokféle életstratégiát követve egzisztál. Láttuk, hogy a tudást tartalmazó ismeretet, találmányt a kapitalizmus szabadalomként védi és így monopolizálja. Nézzük ezt meg az információs társadalom egy új jelenségénél, a közösségi tudásvagyon tulajdonjogánál, az *open source* kérdésénél. Ez a reprodukció mai szintjén veti fel a *saját munkán alapuló köztulajdon* jellegét és annak fejlesztését-használatát.

A saját munkán alapuló tulajdonjog jelentőségének megnyilvánulása a mai kapitalista, posztindusztriális társadalom viszonyai között az *open source* jelensége. Arról van szó, hogy a kollektív alkotásként létrejött szoftverötletek, intuíciók ne lehessenek egyetlen ember (jogalany) magántulajdonában. Az a szellemi tulajdon, amely hasonlóan kollektív tudást, tapasztalatot, leleményt, modifikációs gazdagodást képvisel, mint a nyelv, a népdalok vagy a népköltészet, ne lehessen szabadalmaztatható a magántulajdon mintájára. Itt a tulajdonjog tárgya, a tulajdon, kód, információ (szellemi termék), amely kollektív karakterrel rendelkezik, s ez hat a szabályozás módszerére, a szabad továbbfelhasználás követelményére. Az a számítástechnikai eszközhasználat, amely *szabad felhasználású kódból jött létre, annak ilyennek is kell maradnia*. Az ilyen szoftverek/megoldások nem kopnak el, hanem gazdagodnak, többfunkcióssá válnak a felhasználás során. Az ingyenesség korlátatlan hozzájutást nem feltétlenül jelent azonban, mert a „free” nem az árra, hanem a zárt (tulajdonosi) felhasználással

szemben a „free software” a felhasználók felhasználási és ugyanilyen közösségi célú továbbfejlesztési szabadságára utal. Arra, hogy jogsultak futtatni, másolni, közzétenni, megváltoztatni, tökéletesíteni a szoftvert, de *kötelesek* az általuk létrehozott kódokat ugyan ilyen szabadon közzétenni a közösség számára.

Az 1998-as Netscape-ügy nyomán az „Open Source Initiative” mozgalom követeli és csiszolgatja a létrejött közösségi eszköz védelmét. Közel sem sikertelenül. „Kevésbé köztudott az a tény, hogy az internet működésének és felhasználásának alapjait biztosító legtöbb program nyílt fejlesztői modell segítségével valósult meg. A legismertebb a töretlenül sikeres GNU/Linux” (László, 2007, 60–61).

László a nyílt forráskódú, nyílt fejlesztői modell lényegét abban látja, hogy „... az ilyen programok mindenki számára elérhetőek, aki internetkapcsolattal rendelkezik. Bárki letöltheti, tesztelheti és fejlesztheti a programokat, vagy erre irányuló javaslatokat küldhet be. A közösség tagjai segítik egymást, és megosztják tapasztalataikat, ami tanulási folyamatot és tudástermelést indít el az egész közösségen belül. A fejlesztés eredményét az egész közösség élvezi, nem csak azok, akik közvetlenül részt vettek a munkában, s így közösségi tudásvagyon jön létre.” (2007, 62)

A vagyont persze kezelni kell: csak azok a kódok kerülhetnek be a nagyobb alkotásokba (például Linux kernel), amelyek szakmai színvonalát a közösségi tagok – szavazás útján – megfelelőnek találják.

A digitális közjavak megítélésében azonban nincs tiszta helyzet. A kérdés továbbra is az: mi váljon ezekből a magánjavakból közjósággá? Elegendő-e ehhez a digitális javak „korlátlansága”, vagy az egyéni érdekek és a szerzői jogok védelme lesz a jellemző? Erős törekvések vannak a digitális javak kisajátítására, s két egymással ellentétes szemléletet lehet konstatálni. Az egyiknél e javak szabályozása a magánjóság-jellegből indul ki.

„A szellemi tulajdon védelmére építve, a törvény erejével teszik kirekesztővé az információs terméket. A mindinkább anakronisztikusá váló »copyright«-szabályozásnak az immateriális jóságokra történő kiterjesztése eredményezi többek között azt a furcsaságot, hogy egyedi sorszámmal azonosított digitális jóságok jelennek meg, mintha valóban értelmezhető volna a *példány* vagy a *példányszám* fogalma. A szellemi (magán)tulajdon által kirekesztő, a copyright-szabályozás hatásaként versenyt folytató digitális javak nagyon is alkalmasak a piaci árú szerepre, ugyanakkor teljességgel nélkülözik a közjavak jellegzetességeit.

A másik irányzat – amelyet a *Creativ Commons*nak (CC), illetve a *copyleft*nek becézett Általános Közreadási Feltételek (General Public License, GPL) fémjeleznek – éppen ellentétes hatású. A két szabályozás közös pontja a szerzői jog feltétlen védelme. A szerző(k) nek mindkét jogvédelmi rendszerben vitathatatlan joguk van saját szellemi termékekhez és ahhoz, hogy egy adott szellemi termékre vonatkozóan ezt mindenkivel tudathassák. Egyik változat sem teszi azonban erre hivatkozva kirekesztővé a digitális javakat, azokat a jószágokat, amelyek az adott szellemi termékből »készülnek«. Nem véletlen, hogy mindkét szabályozás neve tartalmaz egy-egy ebből a szempontból fontos kulcsszót: az egyikben a *public*, a másikban a *commons* szerepel. Az egyik nyilvános vagy szabad hozzáférésre, a másik a közös jószág jellegre utal. A szerzői jog mellett – amelyet tehát a jog ezekben a rendszerekben is véd – van egy másik fontos fogalom: a használat joga. A szabad használat szabad vagy – másként kifejezve – *nyílt hozzáférést* (Open Acces) jelent. A nyílt hozzáférés pedig kirekesztés-mentességet eredményez, vagyis a javak *közjószág-jellegének* egyik alapvető feltételét garantálja.” (Ferge, 2007, 40–41)

Itt tehát a munkaérték-elmélet – Locke-tól a klasszikus iskolán át Marxig – a keletkezett értéktöbblet *magánelsajátítását mellőzve* érvényes. Azt mondhatnánk, hogy kivételként a bér munkára épülő társadalom fő szabályaihoz képest. A közösség saját tudásán-munkáján alapuló kollektív tulajdonát-használatát kell védeni a tulajdonjognak. Miközben 400 éve a bér munka társadalmában élünk, s ezen eddig nem-igazán lehetett áttörni, aközben a reprodukció mai komplexitási fokán is újratermelődnek – ha csak szigetként is – a saját erőfeszítés eredményét elismerő természetes (emberi) jogok, bizonyos jelenségei. Ezt testesíti meg a Linux.

Igyekezünk megmutatni, milyen mély értelmű és *nyitott* tudományos kérdésekkel állunk szemben a Wertkritik és a szellemi termelési mód esetében, racionális feltevéseinél, hipotéziseinél is, melyek nem dönthetők el teljes bizonyossággal a ma álláspontjáról.

(II.) *Kapitalizmus volt-e még a jóléti állam, a nemzetállami keretekben szabályozott kapitalizmus?*

Ennek a kérdésnek a jelentőségét azzal érzékeltetnénk, hogy ütköztünk két markáns álláspontot: Mészáros Istvánét és a frankfurti iskola harmadik nemzedékének képviselőjét, Claus Offe nézetét. Mészáros

először 1995-ben megjelent munkájának különleges aktualitást ad – a szerző személyes tudásán, impozáns műveltségén túl is –, hogy a tőkerendszer „tisztá formái” tapasztalhatón, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke” immanens mozgási törvényei lépnek elénk, de azokat immáron nem a XIX. századi legfejlettebb mintaszülőre kell tanulmányoznunk, mert „a világ kis zugától” a „tőke globális emelkedésének” tetőzéséig jutottunk, a szerző persze – a tetőzést illetően –, nem vitathatatlan³⁶ álláspontja szerint. Következmenyekkel együtt: teljesen ésszerűtlen mértékű gazdagság az egyik póluson, szegénységtermelő, kizsákmányoló struktúrák a másikon, miközben az emberiség akár végnapjai felé is közelíthet, s már nemcsak az önpusztításra képes atomfegyverek miatt, hanem az emberi környezetet lepusztító rablógazdálkodás következtében is, amelyet a szerző nem hajlandó „egytényező” kérdésként kezelni, mint a naiv ökológiai mozgalmak képviselői. Mészáros ezt is az alapstruktúra következmény-problémájaként fogja fel.

Ellentétben a jelentős frankfurti kapitalizmuskutató C. Offéval, aki úgy fogta fel a tőkés állam struktúraproblémáit, hogy szemben Marx és más marxisták elképzelésével, itt nem antagonisztikus önromboló struktúrák léptek működésbe a XIX. század óta, hanem a rendszer képes a nemkívánatos és nem szándékolt következmények kezelésére, mivel létrehozta azokat az állami-politikai elhárító mechanizmusokat, amelyekkel alkalmazkodik romboló következmény-problémáihoz (kizsákmányolás, elidegenedés, szegénység, fegyverkezés, ökológiai vagy migrációs problémák stb.). A marxi polit-ökonómiai elemzést, a cseregazdaság ellentmondásosságát jól kiegészítették a rendszerelméletileg leírható, egy legitim hatalom által politikailag-adminisztratív vezérelhető kompenzációs folyamatok. Eszerint, a marxi konfliktuselméletet ki kell egészíteni a strukturalista-funkcionalista rendszerelmélet által leírt válsághárító, működést fenntartó magyarázatokkal. A polgári demokrácia és állama összefér a kapitalizmussal és megenyhíti annak számos nemkívánatos tulajdonságát.

Ugyanakkor látni kell: a neoliberális fordulattal („a kapitalizmus kapitalizálása”) és a számottevő államszocialista kísérletek vereségével a transznacionális tőke kilépett a nemzetállami keretek között hatásos és némiképp progresszív, jóléti állami korszakból (kb. 1945–1973/75). Felmondta a *jóléti állam* osztálykompromisszumát, mert „a tőke keynesiánus szociáldemokratizálása” a szervezett kapitalizmusban túl sok pluralizmust, túl sok demokráciát jelentett számára, amelyet a dinamikus növekedés idején elviselhetett és geopolitikai

okokból kényszerűen („a vörös rém” kihívása miatt) még el kellett viselnie. Az adminisztratív-politikailag szabályozott kapitalizmus néhol már felvetette azt a kérdést is, hogy lehet-e az elosztáson keresztül szocializálni? A heves ingadozások mérséklésében, az összkereslet és az összkínálat állami szabályozásában, a jövedelmi viszonyok számottevő nivellálásában sikeres volt a keynesiánus alapú szabályozás, néhol még a demokratikus esélyegyenlőséget, tehát az alulról felfelé áramló intergenerációs és az intragenerációs mobilitást is növelte. Azonban a növekedési korszak elmúltával és a globalizációra történő átmenetben ez nemcsak támadhatóvá vált a kínálati gazdaságtanon orientálódó és a monetáris ellenforradalom jegyében gondolkodó erők esetében, hanem le is bontották a korábbi korszakra jellemző szabályozásokat, és újra reguláltak: a centrum és a transznacionális nagytőke érdekében, a munkatársadalom és a félperifériák érdekeivel szemben. *Gazdaságilag*: válság el- és áthárító mechanizmusokkal, a „terms of trade” számukra kedvező befolyásolásával, a nemzetközi pénzügyi rendszerben lejátszódó újraelosztási folyamatokkal (valutaarányok; a dollár világpénz-funkciója, a hitelminősítők le- és felminősítései). *Politikailag* pedig a szuperstruktúra koordinációjával és az USA geopolitikai-katonai hegemoniájával, *ideológiailag* a tömegkultúrára és értékrendekre gyakorolt mintázatok média- és információs fölénytel történő befolyásolásával. Mindez ma is a magántőke-felhalmozás alapzatán megy végbe. Még akkor is, ha a redisztribúciós hányad magas, akár 48%-os, mert az erőforrások zömében az allokációs döntések többségét magántulajdonosok (és/vagy képviselőik) hozzák; továbbá szó sincs arról, hogy az állami újraelosztással allokált értékek zöme társadalmi vagy jóléti (együtt szociális és oktatási) szükségleteket elégítene ki, noha a közjavak mértékében számottevő a változás a Marx-korabeli kapitalizmushoz képest, és ez rendszerstabilizálóan hatott és hat.³⁷

A domináns termelési módot illetően: a magántulajdonosok közötti tevékenységcsere, benne a munkaerő árupiaci integrációjára épülő kapitalizmus működési törvényeire vonatkozó marxi álláspontot a kelet európai privatizációs folyamat tényszerűen is igazolja. Az „eredeti tőkefelhalmozás” helyettesítése itt döntően közhatalmi kényszerrel ment végbe. A tőke történelmének legnagyobb kiterjedésű magánosítása ebben a térségben játszódott le. „[A] tőke tulajdonjoga átkerült az államtól a magánszemélyekhez” – írja Piketty (2015, 202), miközben a nemzeti vagyon nagysága nem változott, csak megfordult a közösségi és magánvagyon aránya, egyes egyének és oligarchák

rendkívül gyors meggazdagodása mellett. Tegyük hozzá: a népeesség egészében a jövedelmi- és vagyoni viszonyok jelentős polarizálódását és differenciálódását kiváltva.

Ami a centrumot illeti: szerintünk, nem problémátlan a kapitalizmus általános válságának tézise. Mindaddig, amíg az képes a termelőerők fejlesztésére, és az emberek elviselik azokat a termelési és társadalmi viszonyokat, azokat az osztályszintű egyenlőtlenségeket, amellyel ez a termelési mód jár, addig e társadalmi alakulat nem élte túl önmagát. Tudniillik, a régi technológiák lecserélése az újjal – a válság a tőke elértektelenedése – a termelékenyebbrel való felváltás kényszere nyomán áll elő. Mindaddig, amíg lejátszódik ez a kiselejtezése az adott technológiai szinten már nem versenyképes tőkéknek (végbemegy egy struktúraváltás), tehát a régi helyére lép az új, addig ez ciklikus válság és „teremtő rombolás”, a termelő erők fejlődésének normális kísérőjelensége – *a tőkés gazdálkodás alapzatán*. Általános válságnak éppen az helyzet bizonyulna, *amikor elmaradna a tőkeállomány megújítása a centrumban*, mert akkor a terheket a világ többi részére, perifériákra-félperifériákra, más nemzetekre áthárító mechanizmusok valóban csak késleltetni tudnák azt a gazdasági összeomlást, amelyet minden addiginál nagyobb társadalmi és politikai feszültségek jellemeznének – nyomukban a társadalmi formaváltással³⁸ vagy pedig a barbárság és a pusztulás alternatívájával. Ettől még munkálkodhatnak és parciálisan munkálkodnak is az antikapitalista és kapitalizmuskritikus politikai mozgalmak, hiszen a rendszer újra és újra maga állítja elő romboló tendenciáit, a fegyverkezést, a lokális háborúkat, az alávetettséget, a kizsákmányolást, az elidegenedést, sokféle kirekesztést és xenofóbiát, továbbá az osztályszintű és a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket. A jövő nyitott – sorsa a cselekvő ágenseken is múlik, nem csak az adott feltételek melletti működésmódokon.

A marxi elméletalkotás mérlege

Marx nagy, szisztematikus kifejtésű művének és a tőkés termelési mód elméletének vannak tehát befejezetlen vonásai, és mint minden, korszakokon átívelő klasszikus, mert első, eredeti és önmagán túlmutatóan iskolateremtő teljesítménynek, vannak „szaktudományosan”, a részrendszereket bonckés alá vehető részletei. Megmutattuk, hogy *nemcsak műfajában, hanem magyarázó értékében is különbözik a*

történeti, szociológiai, államelméleti, politológiai, stb. (mondjuk, általánosítva: a szaktudományos), és az *elméleti-szisztemetikus megismerés, mert nemcsak leíró-magyarázó értékkel bír, mint az előzők, hanem mozgási és fejlődési törvényszerűségeket is kutat, azért, mert kutatási tárgya a kapitalista termelési mód, konkrét, extenzitással, intenzitással és történelmi dinamikával bíró létezők gondolati birtokba vétele*. Következésképp, nem lehet bárminő szaktudományos, akár önmagukban értékes elemzésekkel szétrombolni a kapitalista termelési mód marxi elméletét, mondván „Marxok vannak” (Grundrisse versus Tőke; közgazdász versus filozófus; elidegenedés versus kizsákmányolás; egzoterikus versus ezoterikus, fiatal versus idős Marx; kommün típusú állam versus államelhalás stb.), de nincs „Marx”. Természetesen adódnak – gyakran termékeny – feszültségek a mozgalmi, politikai szándékú és az elméleti-tudományos műfajban közzétett elemzései között. (Tanulmányunk címe rögzítette, munkássága melyik dimenziójával foglalkozunk.)

Azt is meg merjük fogalmazni, hogy az idealista dialektika egyik mesterművének, Hegel *Nagy Logikájának* szisztematikai tárgyalásmódja némiképp mintája volt Marx kifejtési törekvéseinek, immáron a materialista dialektika álláspontjáról.³⁹ A rendszerezett, logikus kifejtés ugyanis segít az értelmezésben, sokféle hermeneutikai nehézség megoldásához járul hozzá a történeti és rendszertani értelmezésben. (Eltérően a „nyitott mű” azon ideáljától, amely a befogadó közeg, az olvasó látszólagos szabadságfokát úgy növeli, hogy közben „rejtélyeket” és bizonytalanságokat gyárt számára.) Ezért helyes elvet követett F. Engels a II., „A tőke forgalmi folyamata” (1885) és a III., „A tőkés termelés összefolyamata” (1894) kötetek sajtó alá rendezésekor és megszerkesztésekor, amikor egyrészt összefüggő és lehetőleg befejezett művet, másrészt kizárólag a szerző, s nem a maga művét törekedett óriási munkával prezentálni, noha Marx maga ezeket a könyveket nem tudta befejezni. Eredményesen, akkor is, ha a marxi kéziratok, a tematikus források gazdagsága, változatai és a filológiai problémák nyomán támadnak és felvethetők fontos vitakérdések, megoldási alternatívák.⁴⁰ Ennek ellenére, *a tőkés termelési mód marxi elméletének immanens zártsága, de a mozgási és fejlődési törvényszerűségei következtében jövőre nyitottsága* nélkül semmiféle térben és időben létező és létező kapitalizmus nem érthető meg. Mint ahogyan a globális kapitalizmus leírásában és értelmezésében már nemcsak Marxra, hanem a marxi alapozású és módszertanú kritikai elméletre is szükség van. *Sem nélküle, sem csak vele nem fog menni!* Ahogyan a kapitalizmus története

nem ért véget, és a megismerés szükségképpen folyamatszerű, hiszen a valóság előbb vagy később, de túlmegy a legnagyobb anticipatív erővel, erudícióval rendelkező gondolkodókon is, azonképpen nem védhető az az álláspont sem, hogy Marxot csak elrontani lehet, utána senki és semmi... Ellenben, a szemléleti és módszertani egység⁴¹ – az, hogy maga a kapitalizmus veti fel meghaladásának problémáját –, az autentikus (neo)marxista elemzés számára Marx által adott: nem pro-, hanem antikapitalista, amely keresi a polgári társadalom antitézisét, egy olyan transzformáció útján, amely előre és nem visszafele megy a történelemben, továbbá elkerüli az atomhalált, és megoldja az emberi élet természeti környezetének egyensúlyát, a humánus szükségletek termelése és kielégítése közepette fenntartható fejlődést.

Jegyzetek

- ¹ „P-P’, pénzt fialó pénz – *money which begets money* – így hangzik a tőke meghatározása első tolmácsolói, a merkantilisták szájából” (*A tőke* I. könyv, MEM, 23. k. 149) – mondja Marx a tőke forgalmi folyamatának általános levezetése (P – Á – P’) közepette.
- ² Nagyobb baj, hogy a racionalizáció, éppen az „ész trónfosztása”, az irracionalizmus jegyében, Weber halála után a polgári társadalom bázisán önmaga ellentétébe csapott át, és a második világegéshez és népiértáshoz vezethetett. Adorno igazsága mutatja a polgári racionalizmus és az instrumentális ész katasztrófáját: „aki nem beszél kapitalizmusról, az ne beszéljen fasizmusról se.”
- ³ Jogilag, a római jogban is az volt a helyzet – mint ezt Georg Jellinek *Allgemeine Staatslehre*-jében (O. Haering, Berlin, 1900, 417–19) az alanyi közjogok elméletében kiaknázza, hogy a rabszolgavédő törvények esetében is csak a tulajdonos-rabszolgartartó léphetett fel tulajdoni tárgyának, a rabszolgának a védelmében harmadik személyek azt sértő magatartásával szemben, tehát nem a rabszolgának volt alanyi, személyhez kötődő joga.
- ⁴ Azért csak nagyjából, mert a munka tőke alá történő *formális és reális alárendelésének különbözőségét* a manufaktúra-korszakhoz, illetve a gépi nagyiparhoz kötvé, redukáltan fogják fel, holott a kapitalizmus huszadik századi fejleményeinek magyarázatában komoly szerepet kap ez a különbség, amelynek taglalására az értéktöbblet-elmélet bemutatásakor kerül sor.
- ⁵ E tanulmány keretében nem ismertethetjük az újabb magyar irodalomból a Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor szerzőpáros idézett könyvének részeit (2013, 17–31): „Termelés és termelési mód”, illetve „A kapitalizmus a »termelési mód« kategória tükrében”, amelyek értéke éppen abban áll, hogy a termelési mód kategóriájának értelmét és érvényességét a mai társadalomtudomány színvonalán fejtik ki, jól érthetően. Mint ahogyan Wiener György értékelésére a *hosszú hullámoknak* a tőkés társadalmi forma dinamikájában betöltött, éppen a mai, a világrendszer szintjén játszott szerepéről (2009, 149–158; eszerint, még csupán a globalizáció ókorában élünk, nincs visszaút!) és értékes elemzéseire is csak utalhatunk.

- ⁶ Analógiával megvilágítva a helyzetet: attól, hogy az atomok és kémiai kötések méretének meghatározására, illetve a fény hullámhosszának kifejezésére ångströmököt (Å) használnak, nekünk a hosszúságok mérésében szükségünk lehet és szükségünk is van a méterrúdra és a centiméterekkel való mérésre.
- ⁷ Ismeretes, hogy a fizikokraták és Petty a tőkés munkabéréként fogták fel a profitot, míg A. Smith a tőkés jövedelmének tartotta, de forrásának meghatározása nélkül.
- ⁸ MEM 26/I. k. Budapest, 1976. (Az 1862–1863 között írt kézirat *A Tőke* első rendszeres vázlata volt, amelyben Marx az értékötlet-elméletek történetének bemutatása során saját nézeteinek kifejtésével ellenpontozta a problémátörténeti anyagot).
- ⁹ Amennyiben a nem termelő tőkés osztály valamely tagja vállalkozása irányításában részt vesz, dolgozik, akkor ezzel produktívává és munkája ellenértékének jogosultjává válik. Azonban a profit feletti rendelkezésének nem a saját munkája az alapja, jogcíme, hanem gyára termelési eszközeinek magántulajdona.
- ¹⁰ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* (Budapest, T-Twins) c. munkájáról van szó, amelyet a szerzők 1970 és 1972 között írtak, és 1993-ig kiadatlan volt, kéziratként, szamizdatban terjedt. Bródy András, bár a szerzőhármassal együtt maga is osztja az államszocializmus elvetését, komoly tudósként azonban rámutat arra, hogy e létezett rendszerek bírálata nem alapulhat „legmélyebb elméleti alapjai” tekintetében Marx-kritikán (tegyük hozzá: ha tetszik valaminő „anti-Tőke”-ként, ahogy ez elterjedt megnevezésévé vált munkájuknak), mert ezen rendszerek marxi értelmezése, egyéb „ott és akkor” fellépő okok közrehatása mellett, nem szükséges, csupán lehetséges következmények voltak. Olyanok, amelyek el is maradhattak volna. Bár az inkvizíció az evangélium, az atombomba pedig az $E=cm^2$ képlet „alapján” működött, tehát következményekről van szó, csak hogy nem szükséges, pusztán csak lehetséges következményekről, amelyek el is maradhattak vagy másként is alakulhattak volna. (Bródy, 1994, 22). Ez egyben jó példa korábbi levezetésünkre is: az adott feltételek között, a társadalmi cselekvők cselekvései nyomán elindított óksági viszonyok nem egy alap–következmény-viszony strukturálisan determináló hatása miatt álltak elő, nem szükségszerűen, pusztán lehetséges következtetései nyomán bontakoztak ki.
- ¹¹ Bó negyedszázada írt, de csak 1995-ben megjelent elemzésem, amely *A Tőke* III. könyvének befejezetlen, 52. „Az osztályok” című fejezetéből indul ki: a termelő eszközök tulajdoni viszonyainak – a reflexiók meghatározottság – a munkamegosztás és az elosztás kritériumrendszerében, az állandóság és változások elemzésére épült, még optimistább következtetéseket tett lehetővé a – nagyipari – munkásosztály-fogalom rekonstrukciója kapcsán, annak érvényességét illetően (lásd: *A munkásosztály fogalma – rekonstrukció és elméletkritika in Önkormányzás vagy az élitek uralma*, Budapest, Liberter, 1995, 144–157). A ma álláspontjáról és a világregisztráció egészét nézve, tehát elrugaszkodva az európai fejleményekre alapozott empiriától, látható, hogy az európai kivételesség nem adott ez ideig univerzálisan kiterjeszhető mintát, továbbá saját szülőföldjén is megváltozott az a technostruktúra, amely jelentős befolyással van a munkafolyamat megszervezésén keresztül a dolgozók szerveződési képességére. Azt legyengíti, és a fordizmustól eltérően, lehetővé teszi az ún. flexibilis munkavégzési formákat, miáltal az alkalmivá tett, területileg nem koncentrált, tehát személyközi tapasztalatátadással nem élő munkásság *konfliktusképessége* (teljesítményvisszatartása) elerőtlenedett.

- A centrum országokban a legnagyobb tömegű munkaerőt foglalkoztató szolgáltatói szektorban és a kereskedelmi-értékesítési tevékenységek esetében, más feltételek között, hasonló a helyzet. (A munkaviszonyok tendenciózus változásairól részletebben lásd: Szigeti, 2005, 109–116).
- ¹² Lásd ehhez az *Eszmélet* 93. (2012. tavaszi) számának 159–197. oldalán található három írást.
- ¹³ Therborn a jövedelmi-elosztási viszonyokra vonatkozó empirikus adatok alapján írja meg, hogy a fejlődő országokban az ún. középosztályok 1990-ben az össznépeség mintegy 1/3-át tették ki, ami 15 évvel később csaknem 50%-ra nőtt, 1,2 milliárdos abszolút számú növekedéssel. Csakhogy: a középosztály itt egy olyan definíciós fogalom, amely a napi 2 dolláros, Világbank szerinti szegénységi szint fölöttiről indul, és a 13 dolláros bérszintig terjed, ami az USA-ban éppen a szegénységi küszöb (Therborn, 2013, 25). Nem túl magas szint ez (kb. 80–90 ezer Ft havonta), amely tehát egyben ennek a kiterjesztett kategóriának a globális sebezhetőségét is mutatja, ami akár a jövedelmi középosztály politikai lázadását is maga után vonhatja.
- ¹⁴ A munka jellegéhez kötődő stratifikációs elméletekkel szemben, Wiener György semmiképpen sem megalapozatlanul érvel azzal, hogy: „... a termelő és a nem termelő munka Adam Smithtől származó megkülönböztetését [a marxi felfogás] is tartalmazza, amely a tőkeviszonyon és a szolgáltatástelen nyugvó munkavégzést határolja el egymástól. *Termelőmunkának Marx az értékföllelet létrehozó tevékenységet* nevezte, *függetlenül annak konkrét formájától, vagyis a munkásosztályt nem a fizikai dolgozókkal, hanem azokkal azonosította, akik munkaerejüket a tőke változó részére cserélik ki. A nem termelő munkával viszont a munkáltató jövedelme áll szemben ...*, a nem termelő munkások az osztálystruktúrán kívül álló társadalmi képződményt alkottak, amely a végzett tevékenység különös használati értéke alapján oszlott felső és alsó szolgáltató rendre.” (Wiener, 2009, 229–230) Az általunk kurzivált részeket elfogadva is rá kell mutatnunk a produktív és az improduktív munka közötti határmegvonás problematikusságára, a szembeállítás viszonylagosságára. Például: a tőkés vállalkozó privát orvosa fogyasztja alkalmazója jövedelmét, miközben őt meggyógyítva-reparálva (csak használati értéket állít elő, reprodukál, de honoráriumával csökkenti a vállalkozó befektethető tőkéjét. A *tőkés személyt* tekintve a reprodukció (munkavégző képessége helyreállítása) produktív munka eredménye, a *személytelen tőkeviszony funkcionálása szempontjából* azonban jövedelemfogyasztó, tehát az orvos munkája az alkalmazott ökonomiai kritérium szerint improduktív. Produktív és improduktív munka ugyanazon gyógyítási folyamatban ketté hasad, annak következtében, hogy a tőkés személye (használati értéke) vagy személytelen üzeme (árúja, tőkéje) szempontjából vetjük fel az orvosi munka minősítését.
- ¹⁵ Forrás: Merre tovább a kapitalizmus után? Kustán Magyar Attila interjúja E. O. Wright szociológussal MASZOL, 2016. szeptember 1. <http://www.maszol.ro/index.php/hatter/68975-merre-tovabb-a-kapitalizmus-utan-interju-erik-olnwright-szociologussal> (letöltve: 2017. április 15).
- ¹⁶ 2016. áprilisi adatok az Eurostat-tól: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Wages_and_labour_costs/hu
- ¹⁷ A HDI, a *Human Development Index*, amely magába foglalja a jövedelmet, a születéskor várható élettartamot és az oktatást, azt mutatja, hogy az USA legszegényebb

- 1/5-nek indexe kisebb, mint a bolíviai, indonéziai, vagy nicaraguai leggazdagabb 1/5-é; alatta marad a brazilok és a peruiak 40%-nak, ..." (Theborn, 2013, 24.).
- ¹⁸ Tervezte azt is, hogy *A tőke* szisztematikus, hat könyvre történő felosztásából megírja az 5. *Nemzetközi kereskedelem* és a 6. *Világpiac* című részeket, bár ehhez nem jutott már hozzá (lásd elgondolásáról Lassalle-hoz írt 1858. február 22-i levelét).
- ¹⁹ „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeit kezében tartja, ezzel egyszersmind a szellemi termelés eszközei fölött is rendelkezik, úgyhogy egyszersmind azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeinek, átlagban neki vannak alávetve” – idézhetjük *A német ideológiából* (MEM. 3. k. 45.).
- ²⁰ Lásd: Szigeti Péter: Pluralista demokrácia – francia módra, In *Váltók és utak. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve* (szerk.: Szoboszlai György), 1990, 47.
- ²¹ Sokkal alaposabb kifejtést tartalmaz monográfiánk mind a globális kapitalizmusról, mind pedig annak superstruktúrájáról (2005, 129–135), amit itt nem ismételhetünk meg részleteiben.
- ²² Nyilvánvaló, hogy a polgári társadalomnak az „államtól” (a személyi függéstől, a rendiségtől, a vazallusi láncolattól, az állammallástól stb.) való elválása, az egyed individuummá válása, tehát köldökzsinórjának a közösségtől való elvágása, a laicizálódás, a szekularizáció, az értékrendek pluralizálódása és harca éppúgy a modernitás faktora, mint a gazdasági alap. Egymást feltételező és erősítő folyamatok együtteséről van szó, a burzsoá/magánegyen–citoyen/közember dualizmus tendenciájával.
- ²³ Ez az elválás egyben egy áruviszonyon mint értékviszonyon alapul, de nem a magánelsajátításon és nem a részvénytársasági, betétarányos döntéshozatallal működtetett, szövetkezeti, öngazgatói csoporttulajdonosi gazdálkodás lehetőségét is felveti, ha az előállított többlet felett maguk a kiskollektíva tagjai, illetőleg makrogazdasági szinten a társadalom demokratikus döntéshozatali mechanizmusai révén gyakorolnák a kollektív tulajdonosok a rendelkezési jogokat. Ezáltal *sokkal inkább befolyásolhatókká válnának a szükségletek termelésében, az allokációs-redistributív* döntésekben a közérdek-közakarat szempontjai, így kiegyenlítettebb, közösségi-szocialista értékrend jegyében fogant társadalmi igazságosság válna érvényesíthetővé. Mindez nem kommunizmus, nem a munka közvetlen társadalmiságának megoldása, hiszen az áruviszonyok mint értékviszonyok piaci közvetítése ebben szerepet kapna, de *nemcsak az elosztást, hanem a termelést is szocializáló*, intézményesíthető konstrukció lehetőségét tartalmazza. Az államszocialista kísérletek egy némelyikében, a köztulajdon bázisán voltak ilyen elemek, de egyfelől üzemi szinten a demokratizálás-öngazgatás folytonos-következetes kifejlesztése (aminek következtében a dolgozók nem azonosultak termelési eszközeikkel és tevékenységükkel) és a makrogazdasági tervezés demokratikus legitimitációja nélkül, másfelől a közepes fejlettség, a viszonylagos elmaradottság félperiférikus világgazdasági helyzetében a centrum kapitalizmust ezzel utolérni, megelőzni nem lehetett.
- ²⁴ Az önálló értékkel nem bíró, aranystandard nélküli pénz tulajdonképpen pénzhelyettesítő eszköz; voltaképpen *hitelpénz* (v. ö. Forgács, 2015, IV. fejezet: Felelőtlen jogi „innováció” a származékos értékpapírok piacán), miközben a beruházások

jelentős része hitelpénzből történik, csak éppen a nagy cégeket a csódtól az állam közpénzekből reorganizálva megmenti; a *világgazdaság monopolizáltságának* magas foka (a TNC-k világgazdasági uralma) szintén hatással lehet az átlagos profitráta törvényére, és nem feltétlenül csak a monopolárok kialakulására.

²⁵ Robert Kurz itt a főszereplő, akinek komoly marxista monográfiái vannak, és ő szerezte *A kapitalizmus fekete könyvét* is.

²⁶ *A profitráta tendenciális süllyedésének* marxi törvénye sok későbbi, komoly empirikus elemzés tárgya. Helytől (ország; cég, cégek), időszaktól, statisztikai bázistól nem függetlenül vannak, akik szerint igazolódik, vannak, akik szerint nincs szó ilyen tendenciáról. Timm Grassmann (Marx és egyéb négybetűs szavak, *Eszmélet*, 104. sz. [2014. tél, 194–199.]) Piketty téves állításának – miszerint Marx nem foglalkozott a technikai fejlődés és a termelékenység hosszú távú hatásaival – bírálatként megmutatja, hogy Marx éppen az ellenkezőjét tette: ugyanis miközben a verseny kényszere miatt minden egyes tőkés a lehető legmagasabb szintű termelékenységre törekedve gépesít, és ezzel lenyomja az egységnyi áru előállításának költségét, az egyre kevesebb munkaidőt igényel. Ezzel a gépesítéssel a tőke hosszú távon kiszorítja a termelési folyamatból az élők munkát, amikor azt *holt munkával* helyettesíti. Ez pedig a profitráta süllyedéséhez vezet – még ha vannak is ellenható tényezők –, mert a profitráta $/m/c+v/$ formula, c = konstans, termelési eszközök tényezője, tehát osztó tényezője nő a legnagyobb mértékben, ezzel csökkentve a hányadost, a profitrátát. Artner Annamária a *Survey of Current Business* négy évtizedet figyelembe vevő statisztikai elemzéséből összegezte: „az amerikai vállaltok eladásokhoz viszonyított adózás utáni profitja 1959 és 1991–1993 között nagy ingadozásokkal 8%-ról 6%-ra csökkent, ezt követően azonban ismét megugrott, és 1999-ben az 1959-es szinten áll(t). Az adózás előtti profit (amely a termelés közvetlen jövedelmezőségére utal) azonban 1959 és 1993 között 16%-ról 8%-ra, azaz a felére (!) esett, majd ezt követően 1999-re is csak 12% körüli szintre nőtt. Vagyis a ténylegesen felhasználható profit rátája csak azért nem csökkent, mert időközben a tőkejövedelem adója egyre alacsonyabb lett! Más szóval: a profitráta csökkenését az állami adópolitika változtatta stagnálássá.” (Artner, 2006, 29) Tehát a ráta stagnál, míg, Dumenil–Levy szerzőpárosnál az USA-ban a második világháború végétől a nyolcvanas évek elejéig csökkent, *hogy utána nőjenek* az átlagos profitráták (*Review of Radical Political Economics*, 2002). Eltérően Andrew Kliman elemzésétől, amely szerint a neoliberális politika és a globalizáció sem hozta el ezt a kilábalást, a profitráta az USA-ban is tovább esett 1981 és 2004 között. (Számszerűségében az 1941–56 közötti időszak magas átlagos profitrátájával (28,2%) szemben, ebben a 23 évben csak 14,2%-os az átlagérték (A. Klinman: „A tőke elpusztítása” és a jelenlegi gazdasági válság. www.DOKSI.HU (letöltés: 2017. április 28.).

Magunk ezt a vitát egységes és mindenre kiterjedő statisztikai adatbázis hiányában nem tudjuk sem operacionalizálni, sem eldönteni: végső igazságkritérium a praxis, azonban ehhez még „túl fiatalok” vagyunk.

²⁷ Marx munkásságának egy részében megmaradt a felvilágosodás polgári filozófiájának kereteiben, innen a fejlődésben való töretlen hite vagy a munka jótéteményeinek leírása. Munkássága kisebb, de jelentősebb része nem ehhez kötődik, és ma nem ezt kell rekonstruálnunk (a Wertkritik szerzői, Anselm Jappe, Robert Kurz, Norbert Trenkle stb. szerint). Radikálisabban: „Ez a marxizmus: múzeumi lelet, mindössze a filológusok érdeklődésének tárgya”, két Marx volt (v. ö. Balázs–

Losoncz, 2016, 40., illetve 39–42). A feladat új: az ezoterikus Marx legtermékenyebb intuícióját meglelni: „a kapitalizmus nem az érték és a pénz időtlen idők óta való – vagy legalábbis nagyon régi – létezéséből nőtt ki, hanem a kapitalizmussal együtt született meg.” Ez érkezett el belső határaihoz, következésképp meghaladható.

²⁸ Jappe és Kurz számára a módszertani individualizmus és pozitívizmus a totalitás-elv sérelmét jelenti. Példának erejével szólva: a totalitás az ösztöke, így az egyes tőkés nem létezik az ösztöke minősége nélkül; Marx is hibázik, amikor az egyes tőkék szerkezetét elemzi. Szerintünk ellenben: a totalitás, az ösztöke=a tőkés termelés–forgalom–elosztás összefolyamatával, amiben a tőke funkcionális formáit (áru- és pénztőke, kereskedelmi és ipari tőke, hitelpénz mint fiktív tőke) éppúgy elemezni kell, mint az egyes szereplők, motivációit, akiket tehát mikro szinten is le kell tudni írni (a vállalkozók rétegei vagy a munkásság szociológiakuma), miközben ezek a társadalmi cselekvők az egész struktúrájának és funkcióinak, ennek a társadalmi viszonyoknak alávetettek (így a vállalkozói-tőkés osztály tagjai a piaci konkurenciának, a menedzserek a *Shareholder value*-nek, a részvényesi érték megőrzésének-növelésének, a szolgáltató személyzetek a kiszolgálásnak, a bérmunkások képességeik használata kényszerű átengedésének stb.). A tőkés termelési mód mint létező, mint nem elvont fogalom, hanem konkrét totalitás nem tagolatlan, artikulátlan egész, hanem strukturált, tagolt, s mozgási és fejlődési törvényszerűségek jellemzik.

²⁹ <http://www.magyardiplo.hu/kezdolap/1224-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus> (letöltés 2017. IV. 30.)

³⁰ Szerintünk sohasem létezett csak használati értéket termelő emberi munka, az „elvonat” munkavégző képesség léte – munkatárgy-munkaeszköz egymásra vonatkoztatása, célkitűző és realizáló szubjektum – nélkül! Az ökonomiai elemzés és a társadalomontológiai (filozófiai) munka fogalom a marxi *totalitás*-elv jegyében értelmezendő.

³¹ A Kapitány-szerzőpáros álláspontja szerint, *sem valaminő spontán összeomlás, sem a spontán vagy tudatos forradalmiság* nem igazán segíthet a kapitalizmus meghaladásában, mert a *fő folyamat* a termelő erők forradalmaként a *belenövés* a *Szellemi Termelési Módba* („a kapitalizmus új társadalmi paradigmával való felváltása alapvetően nem a politikai szférában dől el, hanem azokban – az azóta is zajló – hétköznapi küzdelmekben, amelyekben a szellemi termelés logikája teret hódít el a tőkeologikától”).

³² Lukács György (1976) társadalomontológiai szisztematizálásában a munka a társadalmi lét *megszüntethetetlen alapja* (mert annak kialakulása, „... önállóvá-szerveződése a munkára, vagyis a teleológiai tételezések folyamatos megvalósulására épül fel”); kategoriális felépítése tartalmaival a társadalmi lét *csírája* (16–54); és egyben a társadalmi gyakorlat *modellje* (55–99).

³³ A munkásmozgalomban a *szubjektív tényező* értékelésének kérdése, persze, régi és állandóan visszatérő téma. Példaként utalunk Marx értékeléseire a Párizsi Kommünről, vagy Lenin 1916-os fellépésére az „imperialista ökonomizmus”-vitában (LÖM 30. k. 57–127., Budapest, Kossuth K., 1971). A konkrét helyzetek elemzése közben kialakítandó stratégiától itt most elvonatkoztatva, Krausz Tamás nagy ívű monográfiája helyesen állította előtérbe azt a Lenint, aki magas fokú politikai intelligenciájával a marxista teóriát a mindenkor praxis követelményei felől értelmezte. „Lenin tudományossága egyszerűen elválaszthatatlan a kapitalista

rendszer *mozgalmi* meghaladásától. Ebben az értelemben, Lenin marxizmusa hozzá van láncolva a XX. század nagyipari munkásságához és annak mozgalmához, miközben *módszertanilag* meglepően nyitott az „összfolyamat” megragadása iránt minden új feltételrendszerben. Marx létezik a forradalmi munkásmozgalom nélkül is a maga filozófusi és közgazdasági teljesítményével, Lenin nem, hiszen 1917-ig minden elméleti és politikai megnyilvánulása a munkásmozgalomra és a forradalomra, illetve annak céljaira irányult.” (Krausz, 2008, 445) Ma, amikor a forradalom három – Lukács György (1970) húszas évekbeli Lenin tanulmányában elemzett – szintje közül közvetlenül nincs jelen *sem a napi* (cselekvési, taktikai), *sem a stratégiai* aktualitási szint (az objektív forradalmi helyzet kritériumai), akkor sem érdemes lemondani a *világtörténelmi aktualitási szint* (a bérmunka–tőke világrendszerbeli alapviszonya) elemzéséről. Spontán belenövés ugyanis aligha lesz egy posztkapitalista állapotba. Ez marad a mindenkori neo-marxizmus feladata, ameddig az emberiség a tőkés termelési mód kereteiben létezik.

³⁴ „Az államok oly sokféleképpen és kiterjedten avatkoznak be a virtuális piac (értsd: a világgazdasági érintkezés – Sz. P.) szférájába, hogy az állam tevékenysége az ár-és profitszint egyik alapvető meghatározójává válik. Ezen intervenciók nélkül a kapitalista rendszer nem prosperálhatna, így túlélni sem lenne képes.” (Wallerstein, 2006, 48.). Ez jól mutatja a mai állam összetőkés szerepét, amellyel az *újratermelési és felhalmozási folyamat általános érdekét képviseli*, mintegy a tőkés állam rendeltetését betöltve.

³⁵ Anélkül, hogy részleteiben taglalnánk a „szellemi termelési mód” megalapozását és értékelését, arra itt szívesen rámutatunk, hogy a termelési mód marxi fogalmához kapcsolódó, a XIX-XX. századi fejlődés vonásaiból építkező elgondolásukat hogyan összegzik: „*a relatív értékföllet szerepének megnövekedése az abszolút értékföllettel szemben, az innováció szerepének felértékelődése, a szellemi munka szerepének megnövekedése a fizikai munkával szemben* (ami nem csak az értelmiség aránynövekedését jelenti, de a szellemi mozzanatok növekedését is a fizikai munkavégzés folyamatában). A szellemi termelőmód ezen mozzanatai akkor kerülnek abba a helyzetbe, hogy többé ne a tőkés termelési mód fennmaradását segítsek, hanem a szellemi termelés sajátos szemléletmódját egy új formáció alapjává változtassák, amikor az állandó technikai innováció és az ezzel járó állandó fejlődés – a tőkés társadalomnak kezdetektől felhasznált sajátossága – átterjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni.” (Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor, 2013, 36). Hozzáteve, hogy ezt a néhány sort, minden egyes összefoglaló tételét illetően komoly elemzések követik, fejezetként vagy részfémakként.

³⁶ Ütköztessünk további álláspontokat: Mészároséhoz hasonlóan, aki a ciklikus, konjunkturális válságtól különmemű, általános és strukturális válságot lát, Wallersteinnél is a végét járja a kapitalizmus, de a *hosszú hullám* elméletére alapozva, eltérően Wienertől, aki a globalizáció ókori analógiájával a kapitalizmus korai fázisát feltételezi a jelenkorral.

³⁷ Az elosztási viszonyokba mélyen belenyúló közhatalom elméleti értékeléséhez tények és szempontok: a XIX-XX. század fordulója után a 7%-os redistribúciós arány az 1930-as évekre már több mint 20 %-ra nőtt, 1997-ben 32, 1998-ban pedig 31,6 % volt az USA esetében. Ez a tendencia töretlenül folytatódott a háború után is, és jól jellemezte a helyzetet az OECD Titkárságának 1989-es tanulmánya

(*Neue Zürcher Zeitung*, 1989. 07. 11.), mert az akkor 24 országot tömörítő szervezet kemény átlagmutatóját tette közzé. Eszerint: 1960 és 1982 között a bruttó belföldi termék 30 százalékaról körülbelül 41,5 %-ra nőtt. Ha ehhez hozzá tesszük, hogy 1985–1998 között ismét nem csökkent, ám az EU 15 tagországa átlagát véve 1985-ben 48,8, 1990-ben 46,3, 1995-ben 50,2, 1996-ban 48,2, 1998-ban pedig 47,5 % volt az állami kiadások aránya a bruttó hazai termék százalékában (OECD Economic Outlook klf számai, Párizs, 1986–1999), továbbá napjainkban is 46-48 % körül mozog, akkor megállapítható: egyfelől a *redisztribúciós hányad mértékének csökkentésében nincs valós visszaút a szabadversenyes kapitalizmushoz*. Farkas Péter közgazdász úgy fogalmazott, hogy „a liberalizmus iránt leginkább elkötelezett országokban – az USA-ban és Nagy-Britanniában – sem sikerült valójában áttörést elérni például a költségvetési újraelosztás drasztikus csökkentése felé.” (1998, 35) Azonban az még magyarázatra szorul, hogy ha a legtöbb országban végbement egy fordulat a keynesi keresletirányítástól a kínálatorientált gazdaságpolitika felé, ami kétségkívül igaz, akkor miért nem tudott eredményes lenni a redisztribúció visszaszorítása területén? A válasz Joan Robinsón posztkeynesiánus közgazdász szerint kézenfekvő: az *elfajzott keynesianizmus jelenségével* állunk szemben. Amit egykoron szociális indíttatásoktól is vezérelve a fizetőképes kereslet bővítésének eszközeként használtak, ez az eszköz, a fiskális politika, önmaga ellentétébe, a vállalkozói kínálat bővítésének antiszociális eszközévé változott. (Kivéve, ha elfogadjuk a *Say-dogmát*, s az újkonzervativizmus gilderi szellemiségét: „Kíméljétek a gazdagokat! Ők szállítják a beruházási tőkét. [...] A jólétért és a haladásért vívott örökös harcban nekik kell lehetőséget teremteniük az alattuk álló rétegeknek.” Végeredményben mindkét pozíció szerint ugyanarról van szó, csak ami a keynesianizmus szerint elfajzás, tehát nemkívánatos, azt a neoliberais gazdaságtan pozitívan értékeli, mert a gazdagokat kell segíteni az újraelosztás kínálatosztönzésével.

³⁸ Mintegy a cselekvő ágensektől független, immanens folyamatként tárgyalják nagyszabású monográfiájukban a kapitalista termelési módot meghaladó alternatívaként a „szellemi termelési módot”. Értékelésükhöz lásd: Szerdahelyi István: Kommunizmus vagy szellemi termelési mód? A kapitalizmus meghaladható, *Ezredég*, 2013/6; illetve Tütő László és a magam recenzióját, az *Eszmélet* 98. (2013. nyári) számában.

³⁹ Ahogyan Max Weber „Szociológiai kategóriatan”-át kanti minták orientálták a *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* megírásakor (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987).

⁴⁰ Lásd erről Musto, 1972.

⁴¹ Egyetértve Tütő László megoldásával, magam is úgy látom, hogy a gazdag életműben meglévő eltérésekből nem következik Marx „pluralizálása”, mivel ezek azonos szemléleti keretben történnek és: „Sokkal inkább annak vizsgálata indokolt, hogy az egyes gondolatok szervesen illeszkednek-e a későbbi, letisztult gondolatrendszer egészébe.” (Tütő, 2017)

- Artner Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Balázs Gábor – Losonczi Márk 2016: Az érték, az áru, a munka – és ellenségei, in *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, l'Harmattan Kiadó
- Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi életstruktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Bródy András 1994: Marx átvilágítása. In *Politikatörténeti Füzetek*, III. Marx Károly 175 éve, ahol eredetileg a *Kritika* 1993/6. számában megjelent előadás szó szerinti átvétele található, a kötet tartalomjegyzékében „Értékelmélet – munkaértékelmélet” címmel.
- Castells, Manuel 2005 (1996): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet* (fordította: Rohonyi András). Budapest, Gondolat-Infonia
- Farkas Péter 1998: Makrogazdaság-elméletek és gazdasági folyamatok a fejlett tőkés országokban a II. világháború óta, *Műhelytanulmányok* 7. MTA VK, Budapest
- Ferge Sándor 2007: Digitális közjavak, *Eszmélet* 75. sz. (2007. ősz), 37–42.
- Forgács Imre 2015: *Az eltűnő munka nyomában A Big Data és a pénztőke évszázada*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Fukuyama, Francis 1992: *The End of History and the Last Man*. New York, The Free Press. <http://www.democraziapura.altervista.org/wp-content/uploads/2015/01/1992-Fukuyama.pdf>. (Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. [Fordította: Somogyi Pál László, Ábrahám Zoltán és M. Nagy Miklós]. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2014)
- Fukuyama, Francis 2005: Államépítés – Kormányzás és világrend a 21. században. Budapest, Századvég Kiadó
- Jappe, Anselm 2013: Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba, <http://www.magyardiplo.hu/kezdolap/1224-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus>
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2013: *A „szellemi termelési mód”*. Budapest, Kossuth Kiadó
- Kocka, Jürgen 2017: A kapitalizmus fogalmának újrafelfedezése, *Eszmélet* 113. sz. (2017. tavasz), 37–46.
- Krausz Tamás 2008: *Lenin –Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest Napvilág Kiadó
- Mc Guigan, Jim 2013: A kapitalizmus vezérlő elvei, *Eszmélet* 99. sz. (2013. ősz), 158–186.
- Kolosi Tamás 1974: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- van der Linden, Marcel 2013: Munkástörténet – határok nélkül, *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 100–130.
- van der Linden, Marcel 2017: Miért él tovább a kapitalizmus fogalma, *Eszmélet* 113. sz. (2017. tavasz), 47–59.
- László Gábor 2007: Nyílt forráskódú szoftverek és demokratizálódási potenciál, *Eszmélet* 75. sz. (2007. ősz), 56–70.
- Lukács György 1965: *Az esztétikum sajátossága*. Budapest, Akadémiai Kiadó

- Lukács György 1970: *Lenin*. Magvető Zsebkönyvtár, (szerk.: Vajda Mihály), Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Lukács György 1976 A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet, Szisztematikus fejezetek Magvető Kiadó, Budapest
- Roth, Karl Heinz – van der Linden, Marcel 2016: A munka és a munkásság globális történetének körvonalai, *Eszmélet* 112. sz. (2016. tél), 92–109.
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, szerzői magánkiadás
- Marx Károly: A Tőke I., II. III. könyv, MEM. 23. k., 1986.; MEM 24. k. 1968.; MEM 25. k. 1974. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Mészáros István 2008: *A Tőkén túl Az átmenet elméletének alapvetése* I. k. (Fordította: Csala Károly.) Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Musto, Marcello: Karl Marx: a befejezetlenség egyetemleges bája, Marx-Engels Összes Művei új kritikai kiadásáról, *Eszmélet* 72. sz. (2006. tél), 96–99.
- Szigeti József 1984: *A tudományos gondolkodás forradalma*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Szigeti Péter 1991: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant Könyvek
- Szigeti Péter 2005: *Világrendszernézőben Globális „szabad verseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2015: A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai. In uó: *Problémáink vonzásában*. Társadalomismereti tanulmányok. Győr, Universitas – Győr, 248–286. <http://mek.oszk.hu/14700/14704/14704.pdf>
- Therborn, Göran 2010: *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány
- Therborn, Göran 2013: Osztály a XXI. században, *Eszmélet* 97. sz. (2013. tavasz), 16–40.
- Tőkei Ferenc 1968: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tőkei Ferenc 1977: *A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tütő László 2017: Marx társadalomkritikai nézeteiről - módszertani vázlat, *Eszmélet* 114. sz. (2017. ősz), ? –?
- Max Weber 1970: A tudomány mint hivatás. In uó: *Állam, Politika, tudomány* (Fordította: Weisz János), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max 1979: *Gazdaságtörténet*. (Fordította: Erdélyi Ágnes) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Wiener György 2009: *Értekezések a materialista történeftelfogásról*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Wallerstein, Immanuel 2006: *Comprendre le monde Introduction à l'analyse des systèmes-monde*. (Traduit par: F. Gèze, C. Horsey.) Párizs, La Découverte. (Eredeti kiadás: *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press, 2004. Magyarul: *Bevezetés a világgazdasági elméletbe*. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010)

(Szerkesztette: Ránki Péter)